

TEORIJS IR METODOLOGIJOS KLAUSIMAI

KONTROVERSINIAI ANTROJO PASAULINIO KARO VERTINIMAI

Vygantas Vareikis

ABSTRACT

The article focuses on the controversies of WWII, how the intertwining of history and politics impacts evaluation of the events of the war, the emphasis that is placed on historical memory and the possibilities of “forgetfulness”, and politicization of the holocaust memory. On the basis of diaries and contemporary notes, the situation in German-occupied Lithuania, episodes of the holocaust, the activities of the Lithuanian police battalions, and the actions of the Soviet Army in occupied German territory is analyzed.

KEY WORDS: Second World War, historical controversies, holocaust, politics of memory, history politics, Z. Blynas, A. Torry, P. Plevokas, I. Erenburg, V. Grossman, Z. Ignonis.

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjamos Antrojo pasaulinio karo vertinimų kontroversijos, istorijos ir politikos persipynimas analizuojant Antrojo pasaulinio karo įvykius, istorinės atminties akcentavimas ir „užmiršimo“ galimybė, holokausto atminimo politizavimas. Remiantis amžininkų dienoraščiais ir užrašais, analizuojama padėtis vokiečių okupuotoje Lietuvoje, holokausto epizodai, lietuvių pagalbinės policijos batalionų veikla, sovietų kariuomenės veiksmai okupuotos Vokietijos teritorijoje.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Antrasis pasaulinis karas, istorinės kontroversijos, holokaustas, atminties politika, istorijos politika, Z. Blynas, A. Torry, P. Plevokas, I. Erenburgas, V. Grosmanas, Z. Ignonis.

Doc. dr. Vygantas Vareikis

Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto

Istorijos katedros vedėjas

Herkaus Manto g. 84, Klaipėda

El. paštas: vygantas.vareikis@klaipeda.lt

Karui pasibaigus ir sudarant taiką, tautai derėtų po padėkos šventės paskirti ir atgailos dieną, kad valstybės vardu būtų kreipiamasi į dangų, meldžiant atleisti didelę nuodėmę, kuria žmonija vis dar nusideda, nenorėdama susisaistyti jokia juridine santvarka su kitomis tautomis, o mieliau didžiujasi savo nepriklausomybe ir naudoja barbarišką karo įrankį, – rašė Imanuelis Kantas veikale „Į amžinąją taiką“, kuriame bandė nubrėžti racionalius taikaus sambūvio rėmus ir bendrabūvio principus Europai.¹

Tačiau karas, kaip barbariškos politikos instrumentas, neprarado savo reikšmės ir šiandien, o agresyvi propagandinė terminija išlieka efektyviu politinės retorikos įrankiu. Tad ir Antrojo pasaulinio karo rezultatų bei karo atminimo/atminties politikos vertinimai yra ne vien profesinis istorikų reikalas. Apibrėžta politinės konjunktūros (ypač geopolitinės įtampos sąlygomis), atminties politika yra perkeliama į viešąją erdvę. Istorinės datos ir įvykiai pradedami naudoti kaip simboliai, turintys tikslą konsoliduoti etnines grupes, kurti istorinės atminties artefaktus, tautą vienijančius mitus, formuoti naują arba patvirtinti seną geopolitinę orientaciją. Tautiniai istoriniai orientyrai,

---

¹ KANTAS, I. Į amžinąją taiką. *Europa. Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas*, 1988. Vilnius, 1989, p. 237.

simboliai (paminklai, datos, minėtinos dienos), atminimo ir užmiršimo (amnestijos) kontroversijos kelia aštrias emocines Rytų Europos istorikų, politologų ir politikų diskusijas.

Teigiama, kad be užmiršimo nėra evoliucijos. Kita vertus, istorinės atminties ginče svarbiausi išlieka moraliniai ir politiniai užmiršimo (o kartu ir atleidimo) aspektai. Ernestas Renanas pažymėjo, jog modernių tautų susiformavimas yra pagrįstas užmiršimu, istorine amnezija. *Historikerstreit* ginčo metu Hermannas Lübbe išskėlė kontroversinę tezė, jog aktyvus užmiršimo skatinimas tapo sėkmingos Vokietijos federacinės valstybės politinės ir demokratinės raidos priežastimi.²

Istorijai, kaip ir filosofijai, viduramžiais buvusiai teologijos tarnaitė, kyla grėsmė virsti ideologijos tarnaitė. Paskutiniu dešimtmečiu, intensyvaus „istorijos gamybos“ proceso metu, per politinius projektus (fondai, institutai, intelektualinės korporacijos), naudojantis sukurtu instrumentarijumi („holokausto atminimas“, „praeitis“, „Pergalė“, „istorinė politika“, etc.), formuojama vadinamoji „atminties politika“. Reikia atiduoti privalomą duoklę Maurice'ui Halbwachsui, kuris teigia, jog kolektyvinę atmintį formuoja ne tiek praeities įvykiai, kiek dabartis, nes kolektyvas sprendžia, ką reikia pamiršti, o ką prisiminti, pagal dabarties poreikius. Tad kolektyvinė atmintis nėra grupinis praeities įvykių įspaudas. Jei per ją bandoma pateikti mistifikuotą tautos praeitį arba įdiegti nediskutuotiną tiesą, tai formuojama „kolektyvinė atmintis“ prieštarauja pačiam istorinių įvykių ir faktų unikalumui ir prieštarungumui. Mitai atima iš įvykio, apie kurį pasakojama, bet koki istoriškumą.

Istorija ir politika

Istorijos ir politikos susipynimas, istorinės atminties klausimai įgauna reikšmę politinės priešpriešos akivaizdoje, tad natūraliai kyla klausimas, – kokia turėtų būti Lietuvos istorijos politikos ateitis, ar Lietuva gali efektyviai formuoti ir diegti savo istorijos sampratą ir pagaliau ar egzistuoja tarptautiniai istorinės politikos standartai? Bandymai atskirti politikos ir universalios moralės sąryšį, apie kurį rašė Imanuelis Kantas, ir istorinės politikos metodais bei parengtu instrumentarijumi visuomenės sąmonėje formuoti pragmatinės politikos normas, yra pavojingi tiek šalies vidaus, tiek užsienio politikai. Taip Rusijos valstybinės tarnybos Akademijos prie Rusijos Federacijos prezidento profesorė Oksana Gaman-Golutvina, akcentuodama pragmatinės politikos ir „privачios moralės atskyrimo Rusijos politikoje būtinybę“, rašė, jog „iš „privачios“ moralės požiūrio taško Molotovo-Ribbentropo paktas neabejotinai atrodė amoralus, tačiau iš politinio realizmo pozicijos jis gali būti vertinamas kaip pateisinamas ir netgi būtinas žingsnis. Ne veltui šios sutarties denonsacija 1989 metais reiškė mūsų šalies [Rusijos] geopolitinį pralaimėjimą, kuris tapo Jaltos-Potsdamo suformuotų tarptautinių santykių sistemos žlugimo prologu.“³ Natūralu, kad toks vertinimas Rusijos politikams suteikia pagrindą pateisinti 1940 m. Baltijos šalių okupaciją.

Diskusijos apie Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos gyventojų požiūrį į žydus, jų kolaboravimą su vokiečiais, *kaltės įveikimą*, ištremtus iš rytinių teritorijų gyventojus vokiečius, sovietų įvykdytas lenkų karo belaisvių žudynes Katynėje, Raudonosios armijos vykdytus karo nusikaltimus Rytų Prūsijoje ir Vokietijoje ar „genocidą“ Mažojoje Lietuvoje kelia sudėtingus klausimus apie ypač sudėtingą istorinių procesų raidą Rytų Europoje.

Kaip pažymi vokiečių intelektualas Karlas Schlegelis, vokiečių ir sovietų režimų kaita Rytų Europoje lėmė, kad visi procesai čia yra beviltiškai susipynę ir neišpainiojami. Vidinė šių šalių

² HACKMANN, J. Collective memories in the Baltic sea region and beyond: national- transnational- European? *Journal of Baltic Studies*, Vol. 39, Nr. 4, 2008, p. 382–383.

³ ГАМАН-ГОЛУТВИНА, О. В. О столкновении морального и нравственного начал в Российской политике. *Полус*, 2005, Nr. 3, с. 165.

raida glaudžiai susijusi su intervencijomis iš išorės, todėl atskirti priežastis nuo pasekmių, atsakomybę nuo kaltės yra nepaprastai sudėtinga. Beveik kiekviena šalis sovietų ir nacių okupacijų metu sukaupe dvigubą patirtį. Žydų išžudymas Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje, įvykdytas vokiečių naikavimo būrių bei vietos kolaborantų, ir sovietų NKVD vykdytos šių šalių gyventojų masinės deportacijos į lagerius yra glaudžiai susiję dalykai. Šie faktai yra mūsų istorinės patirties dalis, bet tai nereiškia, kad galima šiuos reiškinius laikyti ekvivalentiškais.⁴

Suaktyvėjusi spekuliacija Antrojo pasaulinio karo istorija ir atminimu verčia daryti prielaidą, kad kartais siekiama ne rasti objektyvius vertinimo kriterijus ar padaryti racionalias išvadas, o atlikti politinį užsakymą arba pervertinti nemalonus praeities įvykius. Kuriami atminimo centrai, atminimo kultūros institutai, holokausto atminimo muziejai, atminimo/atminties paminklai (*Gedankstette*) ir panašiai. Dėl nuolatinio atminimo/atminties akcentavimo kyla aštrios diskusijos. Ar reikia prie Potsdamo aikštės Berlyne atminimo muziejaus, kuriame būtų pasakojama apie 13 milijonų po karo išstremtų vokiečių tragediją? Anot kritikų, toks muziejus tarsi suteikia indulgenciją vokiečiams už nacizmo nusikaltimus, tačiau pokario vokiečių civilių tragedija taip pat buvo Antrojo pasaulinio karo rezultatas. Ilgai dominavusi supaprastinta ideologinė nuostata dėl aukos ir budelio santykio trukdo išvelgti visus problemos niuansus. Po viso to, ką vokiečiai, paveikti nacizmo ideologijos, padarė kitoms tautoms, vokiečių istorikai ilgai drovėjosi pradėti savo ruožtu skaičiuoti, kas buvo padaryta vokiečiams, ir tik *Historikerstreit* davę pradžių atviresnėms diskusijoms. Istorikas neturėtų klausti, ką reikėtų atsiminti, o ką pamiršti. Visi faktai istorinei atminčiai yra vienodai svarbūs, nepriklausomai nuo jų kokybinio turinio.

Holokausto atminimo politizavimas

Vargu ar įmanoma suskaičiuoti knygas apie holokaustą. Holokaustas neabejotinai yra labiausiai ištyrinėtas Antrojo pasaulinio karo įvykis, tad kai kurie autoriai ne be pagrindo teigia, jog karo istorija nėra vien holokausto istorija. Knygos, atsiminimai, moksliniai tyrimai, memorialai ir mauzoliejai, *fiction* ir filmai yra remiami Izraelio valstybės, privačių JAV ir Izraelio fondų, taip pat daugelio Europos valstybių. Holokausto atminimo eksploatacija (pasireiškianti net tokiomis formomis kaip „holokausto piligrimystė“ – kelionės į koncentracijos stovyklas) kelia klausimą, – iki kokio lygio ši veikla gali būti laikoma pozityviu fenomenu. Kaip taikliai pažymėjo Arnoldas Jacobas Wolfas iš Jeilio universiteto, „atrodo, kad holokaustu prekiaujama, bet iš jo nesimokoma“⁵. Holokausto atminimo diskurse imperatyvas, kad jis niekada neturi būti pamirštas, yra siejamas su dar stipresniu normatyviniu elementu, jog jį visada reikia prisiminti. Taip nuolat gaivinama istorinė atmintis paverčiama politizuota atmintimi.

Izraelyje holokausto atminimo politizavimas ir jo laikymas visa ko matu, absoliutus holokausto monopolis visais kasdienio Izraelio gyvenimo klausimais trukdo įgyvendinti politines vizijas ir formuoti nekonfrontacinį politinį kursą.⁶

Diskusijos vyksta tarp dviejų holokausto tyrimus reprezentuojančių grupių – puristų, kurie teigia, kad holokaustas yra nepaaiškinamas protu ir tik jį išgyvenusieji gali apie tai kalbėti, ir populistų, teigiančių, kad holokausto tyrimai bet kokiomis, net trivialiomis formomis, vedančiomis masinės kultūros link, yra pozityvus dalykas.

⁴ SCHLÖGEL, K. Europa neu vermessen: Die Rückkehr des Ostens in den europäischen Horizont. *Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationaler Erinnerung und gemeinsamer Identität*. Bielefeld, 2008, S. 147-167.

⁵ FINKELSTEIN, N. *Holokausto industrija. Kaip išnaudojama žydų kančia*. Vilnius, 2004, p. 10.

⁶ BURG, A. *The Holocaust is over: we must rise from its ashes*. N. Y., 2008.

Vakarų Vokietijoje istorikų diskusijas sukėlė Ernsto Nolte's tezė, kvestionuojanti holokausto unikalumo imperatyvą. Pasak E. Nolte's, nacistų politika tik kartojo anksčiau įvykdytus sovietų nusikaltimus. Tuo pat metu kitas istorikas, Andreas Hillgruberis, sutikdamas su tuo, kad Europos žydų likimas buvo baisus, rašė, jog etninių vokiečių žudymas Rytų Europoje, kurį vykdė Raudonoji armija, buvo dar brutalesnis. Dėl to Jurgenas Habermasas atsakė, jog vokiečiai neturėtų reliatyvizuoti nusikaltimų, kuriuos jie įvykdė žydų tautai.⁷

Lietuvių ir žydų santykius po Antrojo pasaulinio karo tyrinėti be stereotipizuotų išankstinių vertinimų buvo beveik neįmanoma. Lietuviai, pasitraukdami iš Lietuvos 1944–1945 m., išsivežė ir susiformavusias pažiūras bei vertinimo stereotipus. Išeivijoje buvo stengiamasi lietuvių kaltę dėl holokausto Lietuvoje minimizuoti, atsakomybę už jį perkelti vokiečių politikai.⁸

Tuo tarpu žydų autoriai, rašantys apie padėtį Lietuvoje karo metais, siekė įrodyti ne tik holokausto unikalumą, bet ir holokausto Lietuvoje išskirtinumą. Rytų Europos tautos, tarp kurių buvo nacistų kolaborantų, buvo kaltinamos be išlygų, dažnai nepastebint specifinių niuansų.

Tam tikra prasme žydai bandė monopolizuoti visą Antrojo pasaulinio karo tragediją. Tuo tarpu lietuviai savo moralinės atsakomybės dėl holokausto neįsisąmonino, tad ir tokio praeities įveikimo proceso, koks vyko Vokietijoje (*Vergangenheitsbewältigung*), Lietuvoje nebuvo. Kita vertus, ir atsakomybės laipsnis taip pat buvo mažesnis, o lietuviai buvo ir jautėsi nukentėjusia tauta, kurios valstybingumas buvo sunaikintas Molotovo ir Ribbentropo susitarimu ir sovietų okupacija, o jį atkurti „šaltojo karo“ metais nebuvo net iliuzinių galimybių.

Tad klausimas, kuri tauta labiau nukentėjo, nebuvo vien tik retorinis rytų europiečių pamėgto „lyginamosios martirologijos“ (A. E. Senn) instrumentas. Lietuvių išėvijai tai buvo ne tik tautinė ideologinė pozicija, bet ir politinių reikalavimų – okupacijos ir aneksijos nepripažinimo – formulavimo priemonė.

Politinėje erdvėje holokausto atminimo problema iškilo po nepriklausomybės atgavimo, prasiėjęs skandalui dėl karo nusikaltėlių rehabilitacijos. Praėjus dešimtmečiui pasirodė mokslinės studijos, o šiandien galėtumėme teigti, jog ši tema, kaip ir kitur Europoje, yra labiausiai ištirtas Antrojo pasaulinio karo įvykis Lietuvos teritorijoje.

Holokausto tyrimuose Lietuvoje pastebima ne tiek holokausto trivializacija, kiek, viena vertus, bandymas skolintis vakarietiškas koncepcijas arba, kita vertus, imtis statistinės aukų, budelių ir gelbėtojų registracijos. Pasitaikantys teiginiai, kad Lietuvoje holokauste dalyvavo ar jį palaikė visų socialinių sluoksnių atstovai, yra kontroversinio W. Goldhageno modelio perkėlimas į Lietuvos dirvą. *Einsatzkommand'ų* vadai, turėję filosofijos ar teisės daktaro laipsnius, galėjo priklausyti visuomenės elitui, bet lietuvių kolaborantų dauguma dažnai susidėdavo iš visuomenės atmatų. Kita vertus, tarp jų pasitaikydavo gimnazistų, buvusių karininkų ir kitų aukštesnio socialinio sluoksnio atstovų. Antisemitizmas daugiau ar mažiau buvo persmelkęs visus visuomenės sluoksnius, bet vien iš antisemitinių nuostatų neišplaukia imperatyvas ne tik žudyti, bet ir pateisinti moterų bei vaikų žudynes. Antisemitizmas lėmė holokausta, bet antisemitizmo specifika Vokietijoje ir Lietuvoje skyrėsi iš esmės.⁹

⁷ „Historikerstreit“. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München, 1987.

⁸ „Naciai atėjo ne į nepriklausomą Lietuvą, o į bolševikų okupuotą kraštą <...> Negalima paneigti, kad viena kita mūsų atplaiša pateko į SS įtaką ir tapo jų nusikaltimų bendrininku. Bet ar tai duoda pagrindą mesti kaltinimą visai tautai ir daryti ją kolektyviai atsakingą?“ (JASAITIS, D. Nacionalsocialistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje. *Lietuvos katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. Roma, 1969, p. 385).

⁹ TRUSKA, L., VAREIKIS, V. *Holokausto prielaidos. Antisemitizmas Lietuvoje. XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis*. Vilnius, 2004, p. 21.

Holokausto tyrimuose formuojamas išvadas koreliuoja ir reikalavimai, susiję su žydų turto restitucija Rytų Europoje. Tai galėtume vertinti kaip holokausto politizavimą. Kita vertus, holokausto atminimas Lietuvoje neretai tebėra suvokiamas kaip rimtą grėsmę lietuvių istorinės atminties vientisumui kelianti problema. Nelietuvių istorinės atminties diskurse vyrauja martirologiniai tautos kančių vaizdiniai, tuo tarpu tautiečių įvykdyti nusikaltimai kartais yra pateisinami defenzyvine pozicija.¹⁰

Istorinė atmintis ir užmarštis

Po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo buvo pradėtos leisti mokslinės studijos apie įvykius Antrojo pasaulinio karo metais ir pokario partizaninį judėjimą Lietuvoje.¹¹ Diskusijų metu atgimė kontroversiška dviejų okupacijų ir dviejų „genocidų“ komparatyvistika.¹² Vis dar emociškai klausama, ar reikėjo priešintis sovietiniams okupantams ginklu ir taip aukoti geriausius tautos vyrus, kiek Lietuvos partizanai kovojo su sovietinėmis represinėmis struktūromis ir kiek jų veiksmai buvo susiję su nusikaltimais civiliams gyventojams. Emocinius vertinimus lietuvių visuomenėje sukėlė ir 1995 m. Lietuvos Prezidento Algirdo Brazausko vizitas į Izraelį ir ten išsakytas atsiprašymas „lietuvių vardu“ už karo metų nusikaltimus, padarytus žydų tautai.

Lietuvos visuomenėje Antrojo pasaulinio karo ir pokario įvykių vertinimas yra ne tiek istorinis, kiek moralinis ir vertybinis. Tarpukario Lietuvos žydų tautybės komunistų, vokiečiams pavaldžių lietuvių pagalbinės policijos dalinių arba net pokario metų partizanų, kovojusių miškuose, skaičiaus nustatymas nepakeis visuomenėje išsisknijusių politizuotos istorinės atminties vertinimų. Kaip vertiname savo praeitį ir kaip norime, kad kiti ją vertintų? Ar galime lyginti tarpusavyje abi okupacijas ir ar toks lyginimas yra moraliai teisingas? Kontroversiškas autorius Normanas Finkelsteinas rašė, jog bet koks moralinis skirstymas į „jų“ ir „mūsų“ kančias yra moralinis iškraipymas,¹³ tačiau istorikas turi kelti klausimą apie okupacijų prigimtį ir jos rezultatus, nesiimdamas teisėjo vaidmens ir politizuotų vertinimų, kuri iš šių okupacijų buvo „geresnė“.

Begalinis atminimo kultūros ir istorijos propagavimas, karo atminimo simbolių kūrimas, kova su paminklais (Bronzinio kario paminklo perkėlimas Taline 2007 metais)¹⁴, kino filmai ir populiarumo ieškančių istorikų veikalai šiandien prikelia iš užmaršties tuos simbolius ir įvykius, kuriuos po tiek metų vertėtų nugramzdinti praeitin. Negalima gyventi vien karo istorija, viktimizacija, martirologija ir karo baisumų eksploatavimu. Vienos taikomųjų menų universiteto profesorius Rudolfas Burgeris pagrįstai klausia, *kokiam mušeikai, kuris gyvenime neperskaitė nė vienos knygos, šautų į galvą apsitaisyti jaunojo nacio kostiumu, jei jam be perstojo nebūtų būgnijama apie senuosius nacius? Riba, skirianti išpėjimą ir agitaciją, plonytėlė, ir ji seniausiai peržengta. Sielvartas kaip tikras jausmas praėjus pusei šimtmečio nebeįmanomas, jo simuliacija yra moralinis mirusiųjų išnaudojimas.*¹⁵

¹⁰ Žr. plačiau: VITKUS, H. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2008.

¹¹ 2005 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išleista „Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija“ yra pirmasis sintezuojantis bandymas po 1992 m. į lietuvių kalbą išversto R. J. Misiūno ir R. Taageperos veikalo „Baltijos valstybės: priklausomybės metai. 1940–1980“ apžvelgti okupuotoje Lietuvoje vykusius politinius, ekonominius, socialinius ir kultūrinius procesus.

¹² 1993 m. „Lietuvos aidas“ puslapiuose T. Venclovos pradėta diskusija dėl 1941 metų Birželio sukilimo prieš sovietus Lietuvoje įvertinimo, į kurią įsitraukė ir istorikai (A. Bubnys, L. Truska), išsivystė į „dvigubo genocido“ teorijos šalininkų ir priešininkų diskusiją.

¹³ FINKELSTEIN, N. *Op. cit.*, p. 19.

¹⁴ Žr. plačiau: LEHTI, M., JUTILA, M., JOKISIPILA, M. Never-Ending Second World War: Public Performances of National Dignity and the Drama of Bronze Soldier. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 39, Nr. 4, 2008, p. 393-418.

¹⁵ BURGER, R. Die Irrtümer der Gedenkpolitik: Ein Plädoyer für das Vergessen. *Europäische Rundschau*, 2001, Nr. 2, S. 11.

Antrojo pasaulinio karo istorijos vertinimas kaip politinės kovos įrankis

Lietuvių istorinių santykių su Sovietų Sąjunga patyrimas yra skausmingesnis negu su nacistine Vokietija, tačiau sovietinės Lietuvos periodu kolektyvizacija, partizaninis karas ir trėmimai buvo atsimenami tik asmeniškai. Nors keletą kartų istorinė sąmonė buvo tarsi amputuota, tačiau asmeninė ir kolektyvinė atmintis išlaikė tų laikų detales ir įvykius.

Patyrinėję, kaip Baltijos tautos ir Rusijos žmonės vertina Antrąjį pasaulinį karą ir jo rezultatus, vargu ar rastume daug bendrų požiūrio taškų.¹⁶ 2007 m. Rusijoje buvo įsteigtas fondas „Русский Мир“ (Rusų pasaulis), kuriam vadovauja politinis technologas Viačeslavas Nikonovas, siekiantis rusų kultūros sklaidos užsienio valstybėse ir turintis tikslą skleisti „rusiškąją“ Antrojo pasaulinio karo versiją. Rusijos užsienio reikalų ministerijos leidžiamuose leidiniuose, skirtuose rusų diasporai užsienyje, *Русский Век* ir *Русский Мир* (skirtame tėvynainiams Baltijos šalyse) pateikiama beveik sovietinės istoriografijos interpretacija apie „išvaduojamąją Raudonosios armijos misiją“. Turime skirtingas vertinimo „istorijas“, išplaukiančias iš skirtingos patirties ir skirtingos „istorinės politikos“. Publikuojamos knygos ir leidiniai, kurie kaip ir Sovietų Sąjungos laikais siekia parodyti, kad Baltijos tautos kartu su rusais kovojo prieš fašizmą. Anot jų, sovietinėje kariuomenėje tarnavę Baltijos respublikų kariai ne tik apgynė šių tautų ateitį, bet ir išgelbėjo tų tautų „garbę ir orumą“, ir būtent jie yra didvyriai, o ne tie, kuriuos bando iškelti latvių, lietuvių ir estų „nacionalistai“.¹⁷

Kai kurios atminimo knygos, skirtos Antrajam pasauliniam karui ir leidžiamos Rusijos Federacijos lėšomis, *volens nolens* atskleidžia faktus, kuriuos oficialioji istoriografija būtų linkusi nutyliėti. Atminimo knygos, skirtos Antrojo pasaulinio karo pabaigos 60-mečiui, įžanginiame žodyje Rusijos užsienio reikalų ministras Sergejus Lavrovas rašo, jog Lietuvos teritorijoje žuvo daugiau kaip 80 tūkstančių Raudonosios armijos karių.¹⁸ Tuo tarpu Vokietijos užsienio reikalų ministras Frankas Walteris Steinmeieris ten pat pažymi, jog Lietuvos teritorijoje žuvo 20 tūkstančių vokiečių.¹⁹ Palyginę šiuos skaičius, galime padaryti išvadą tiek apie sovietinių karių herojiškumą fronte, tiek apie sovietinės vadovybės nesugebėjimą efektyviai kariauti, saugant karių gyvybes. Tačiau tokie faktai Rusijos istoriografijoje pripažįstami labai nenoriai. Rašytojas Vasilijus Grosmanas jau karo metu pastebėjo propagandos formuojamą ideologiją, kuri turėjo užglaistyti karinės vadovybės nekompetentingumą – *Kutuzovo mitas apie 1812 metų strategiją. Krauju permirkęs kario kūnas buvo suvyniotas į sniego baltumo ideologinių, strateginių ir meninių konvencijų apdangalą. Mitas apie Pirmąjį ir Antrąjį patriotinius karus.*²⁰

2009 m. Rusijos nepaprastųjų situacijų ministras Sergejus Šoigu pasiūlė kelti baudžiamąsias bylas asmenims, kurie neigia lemiamą Raudonosios armijos vaidmenį pergalėje prieš nacistinę Vokietiją. Šis mūšis dėl istorinės atminties yra ideologinio karo, kuriame kovojama dėl teisės kontroliuoti istorijos mokymą mokyklose ir istorinių leidinių publikavimą Rusijoje ir taip formuoti atminties politiką, dalis. Absoliučiai rusų daugumai pergalė Antrajame pasauliniame kare yra ne tik svarbiausias XX a. istorinis įvykis, bet ir svarbiausias Rusijos istorijos įvykis. Dauguma Rusijos

¹⁶ Latvio Edvino Šnorės 2008 m. sukurtas filmas *The Soviet Story*, pasakojantis apie komunistinės sistemos panašumus su nacistine, parodantis nacių ir sovietų bendradarbiavimo mastą, naudojantis kadrais iš Vokietijos federalinio archyvo su vokiečių ir sovietų kariais, spaudžiančiais vieni kitiems rankas 1939 m. Lenkijos kampanijos metu, sulaukė audringų protestų ir kritikos Rusijoje, kurioje šis filmas nebuvo parodytas.

¹⁷ ПЕТРЕНКО, А. И. *Прибалтика против фашизма*. Москва, 2005, с. 3–4.

¹⁸ *Atminimo knyga. Antrojo pasaulinio karo karių kapinių Lietuvoje albumas*. Vilnius, 2006, p. 12.

¹⁹ *Ibid.*, p. 14. Yra duomenų, jog vien Klaipėdos operacijos metu 1944–1945 m. Raudonosios armijos karių žuvo daugiau negu vokiečių visų mūšių Lietuvos teritorijoje metu.

²⁰ *A Writer at War: Vassily Grossman with the Red Army, 1941-1945*. Edited by Anthony Beevor and Luba Vinogradova. New York, 2005, p. 96.

gyventojų Antrojo pasaulinio karo istoriją suvokia kaip herojišką „išvaduojamąjį“ Raudonosios armijos žygį, tuo tarpu faktai apie raudonarmiečių įvykdytus karo nusikaltimus ir masinius moterų prievartavimus užimtose vietovėse tebelaikoma prieš skleidžiama dezinformacija. Istorijos politizavimas pasireiškia naudojant tokius naujadarus kaip „Pabaltijo fašistai“ arba prie Vokietijos nuolat pridodant žodelį „nacistinė“ arba „fašistinė“, tuo tarpu karo metu sovietų propagandistai vartojo paprastesnį terminą – tiesiog „vokiečiai“.

Po Antrojo pasaulinio karo vokiečiai sugebėjo įveikti nacionalistinius jausmus. Vokiečių intelektualai po karo rašė apie „pralaimėjimo dovaną“, kuomet dvasinis prisikėlimas prasidėjo suvokus individualią ir kolektyvinę kaltę, atgaila ir apsigalvymu. Svarbesnė už politinę buvo moralinė kaltė, kada, anot Karlo Jasperso, žmogus *negali prisipažinti jokiai kitai instancijai, išskyrus savo sąžinę*. Pirmasis gimstančios politinės laisvės požymis yra tuomet, kai visuomenė pradeda suvokti savo atsakomybę.

Rusijos visuomenei, ilgai formuotai ideologijos, yra sunku pripažinti bet kokias tamsias dėmes Antrojo pasaulinio karo istorijoje. Karas asocijuojasi su išvadavimu ir Pergale, vardan kurios rusų tauta sudėjo didžiules žmogiškas ir materialines aukas. Tuo tarpu Baltijos tautoms – lietuviams, latviams ir estams – tokia Antrojo pasaulinio karo pabaigos versija (kurią Kremliaus politika bando primesti kaip universalia) yra pernelyg tiesmukiška, mitologizuota ir nepriimtina.

Nors XXI a. istorikai pradėjo eksploatuoti ypač atminties kultūros paradigmą, reikėtų pabandyti bent jau patyrinėti atleidimo bei užmaršties ir *amnestijos* kultūrą, atskiriant antibaltišką Rusijos valdžios kontroliuojamą propagandą nuo rusų tautos, akcentuojančios Pergalės simbolį kaip aukščiausią vertybę, istorinės atminties. *Amnestija* yra žodis, kilęs iš graikų kalbos ir reiškiantis ne tik užmarštį, bet ir atleidimą, taip nutraukiant keršto ir neapykantos liniją ir užtikrinant taiką. Kelias į istorijos politizavimą veda į konfliktų pakartojimą. Tad ar neatėjo laikas ieškoti konsensuso – gramzdinti užmarštį, o ne eksploatuoti Antrojo pasaulinio karo, apie kurio realybę propaganda formuoja iškreiptą vaizdą, simbolius? Martiologija ir viktimizacija, nuolatinis baisumų eksploatavimas verčia daryti prielaidą, jog tie, kas nuolat atsimena istoriją, gali būti pasmerkti ją pakartoti.

Amžininkų liudijimai

Norėdamas išvengti istorijos politizavimo nagrinėjant sudėtingus Antrojo pasaulinio karo įvykius, objektyvus istorikas turėtų pasinaudoti savo profesiniais įrankiais, atlikti dokumentuotą ir sąžiningą tyrimą, o ne vykdyti politinius užsakymus ir kurti aptarnaujančias valdžią mitologijas. Objektyvus tyrinėtojas turėtų ne induktyviai išskirti atrinktus įvykius ir faktus (Rainiai 1941, žydų naikinimas Baltijos šalyse, Nemersdorfas 1944, Iljos Erenburgo antivokiška propaganda, latvių ir estų *Waffen SS* dalinių veiksmai), o stengtis suvokti sudėtingą Antrojo pasaulinio karo įvykių kontekstą Rytų Europoje.

Vienas iš tokio istorinio proceso analizės metodų būtų amžininkų dienoraščiai ir tuo metu rašyti tekstai. Bendrybių, kartais virstančių banalybėmis, kontekste svarbios tampa psichologinės detalės, kurios gali atskleisti autentišką patirtį. Taip „kolektyvinei atminčiai“ skirtos bendrybės (atminimo knygos ir t. t.) nusileidžia autentiškų detalių atskleidimui konkretybėse.

Straipsnyje yra pateikiamos kai kurios ištraukos iš dienoraščių – autentiškos patirties liudytojų. Tai viršilos Petro Plevoko, tarnavusio Vermachto policijos apsaugos batalione (*Schutzmannschaft-Wacht-Batallionen*), kuris saugojo rusų karo belaisvius Maskvos puolimo 1941 m. metu; kunigo Zenono Ignonio-Ignatavičiaus, lietuvių policijos batalionų karo kapeliono; Lietuvos nacionalistų partijos generalinio sekretoriaus Zenono Blyno, karo metais gyvenusio Lietuvoje; holokaustą Kau-

no gete išgyvenusio Avrahamo Torry, lenkų rašytojo Kazimierzo Sakowicziaus, gyvenusio šalia Panerių ir 1941–1943 m. užfiksavusio žudynes Paneriuose, dienoraščiai, taip pat rusų karo korespondento rašytojo Vasilijaus Grosmano dienoraščio fragmentai.

Viršila Petras Plevokas žuvo 1942 m. sausio pradžioje Dorogobuženovo rajone, Smolensko srityje. Zenonas Ignonis-Ignatavičius, rašęs dienoraštį 1941–1943 m., su vokiečių kariuomene pasitraukė į Vakarų ir mirė Romoje 1975 metais. Zenoną Blyną 1946 m. spalio mėnesį mirties bausme nuteisė Archangelsko karinės apygardos karo tribunolas. Išvengęs daugelio savo tautiečių likimo Avrahamas Torry, 1945 m. sužinojęs, jog yra patekęs į sovietų sudarytą tremtinių sąrašą, pabėgo į Palestiną. Jo dienoraštis buvo publikuotas 1988 m. Izraelyje. Kazimierzo Sakowicziaus, kuriam nepavyko sulaukti karo pabaigos, dienoraštis pasitarnavo sovietinio saugumo tardytojams ieškant karo nusikaltėlių. Išsaugotas dienoraštis pirmą kartą buvo publikuotas Lenkijoje 1999 m., o jo kopijos, išverstos į rusų kalbą, fragmentai saugomi Lietuvos ypatingajame archyve. Rašytojo Vasilijaus Grosmano dienoraščio fragmentai su istorikų komentarais buvo išleisti ne Rusijoje, o Didžiojoje Britanijoje 2005 m. Dienoraštyje užfiksuoti pastebėjimai (anot paties Grosmano – *negailėstinga karo tiesa*) neatitiko sovietinės ideologijos kanonų ir iki šiol neatitinka formuojamos Rusijoje istorinės atminties politikos.

Rytų fronte

1941 m. pabaigoje Vokietijos mobilizacinės galimybės netenkino policijos poreikio užimtoms teritorijoms kontroliuoti. Tad vokiečiai siekė iš Pabaltijo ir Ukrainos bei kitų nukariautų rytų teritorijų savanorių suformuoti pagalbinės policijos batalionus (*Schutzmannschaften*), kurių pagrindinė funkcija, šalia karinių objektų ir geležinkelių apsaugos (kartu su vokiečių SS ir policijos daliniais), buvo kovoti su sovietiniais partizanais. Vokiečiai nepatikliai žiūrėjo į pagalbinės policijos pajėgų, sudarytų iš okupuotų šalių gyventojų, didėjimą, kadangi, pasak jų, tai galėjo kelti grėsmę patiems vokiečiams. Anot Hitlerio, *pati didžiausia kvailystė yra apginkluoti mūsų sutriuškintas tautas rytuose*, kurios galėjo pareikalauti ir nepriklausomybės.²¹

1941 m. rugsėjo pradžioje pirmieji lietuvių policijos batalionai buvo pradėti siųsti į okupuotas Baltarusijos, Rusijos, Ukrainos teritorijas. Vieni jų kovojo su bolševikų partizanais, kiti dalyvavo civilių gyventojų žudynėse. 1941 m. rudenį 2-asis (12-asis) lietuvių pagalbinės policijos batalionas, vadovaujamas majoro Antano Impulevičiaus, pasižymėjo ne tiek kovose su sovietiniais partizanais, kiek naikindamas gyventojus žydus Baltarusijoje. 1942 m. pavasarį kunigas Zenonas Ignatavičius (Ignonis) buvo paskirtas rytuose dislokuotų lietuvių policijos batalionų karo kapelionu. Nors, kaip pažymėjo lenkų rašytojas Jozefas Mackiewiczus, vokiečių okupacijos metais gyvenęs Vilniuje ir 1943 m. dalyvavęs ekshumacijoje Katynės žudynių vietoje, vokiečių valdžia pasižymėjo neabejotinai talentingu bruožu surinkti tarnauti visokias žmonijos atmatas, vokiečiams nelengvai sekėsi suformuoti patikimus pagalbinės policijos būrius. Jie stengėsi manipuluoti įvairių tautybių junginiais, permetinėdami juos į etniškai skirtingas teritorijas. Nuvykęs į tolimą lietuvių sargybos postą Baltarusijoje, Z. Ignonis pastebėjo, jog *visos patalpos kulku subadytos. Langai, palangės, durys – viskas sušaudyta. Atrodė, kad čia būta aršiausių kovų.*

– *Nepagalvokite, kapelione, kad visa tai padarė partizanai, – juokėsi leitenantas. – Tai ukrainiečių kariai demonstravo savo „narsumą ir kultūringumą“. Jie iš visų pusių šaudė, kur tik norėjo ir kol jiems nusibodo. Po vieno tokio „partizanų puolimo“ pats ukrainiečių vadas labai stebėjosi,*

²¹ STANKERAS, P. *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*. Vilnius, 2008, p. 459–460.

kad jiems jokiū būdu nepavyko pataikyti į ambulatorijos kambaryje esantį didelį veidrodį. Nusiobodus jiems „uliavoti“, visi ukrainiečių sargybos vyrai perėjo pas komunistų partizanus. Tada vokiečiai atsiuntė kitą kuopą, bet ir tais nepasitikėdami, juos greitai išgabeno į Minską, o visas sargybas perdavė lietuviams...²²

Kitame Z. Ignonio aprašytame epizode atskleistas lietuvių kario „nuotykis“ parodo, jog likimas karo metais dažnai priklausė nuo sėkmingai susiklosčiusių aplinkybių: *lietuviai buvę pakviesti į Iļja kaimo vaišes. Kareivis Mažeika, truputį patraukęs samagono, staiga išbėgo iš vaišių, nusitvėrė šautuvą, šoko ant arklio, pasakęs: „Joju į Vilnių mušti Lietuvos priešų“ ir nulėkė per laukus. Tik netoli nujogo – kokius keturis kilometrus. Prie vieno miškelio jį nutvėrė žydu partizanų grupė ir jau rengėsi karti. Mažeikai išgaravo samagonas, bet – po laiko. Staiga pasimaišė ukrainiečių partizanai. Jie belaisvį lietuvių atėmė iš žydu partizanų ir nusivedė. Ir pas ukrainiečius jo nelaukė geresnis likimas. Kai kurie ukrainiečių kovotojai tvirtino, kad pažino jį kaip kovojusį prieš jų grupę. Sudarė „teismą“, kuriame jį stipriai parėmė iš kaimo kilę ukrainiečiai, tvirtindami, kad jis dažnai jų kaimė svečiuodavęsis ir labai gražiai atsiliepdavęs apie ukrainiečių kovotojus. Pats Mažeika karštai gynėsi, kad jis vienu vienas su visais ginklais atjojęs prisidėti prie miškų kovotojų...²³* Po kurio laiko ukrainiečiai lietuvių kareivių paleidė.

Z. Ignonis ne kartą pastebėjo, jog vietiniai baltarusių policininkai su civiliais gyventojais elgėsi žiauriau negu vokiečiai ar lietuviai. Slucke žmonės ašarodami skundėsi, kad policininkai gudai labai žiauriai elgėsi su vietiniais gyventojais; dėl menkiausių priežasčių kankino ir žudė savuosius. Atrodo, į gudu policiją prilindo daug niekingo elemento. Jų baisių veiksmų nepajėgi užrašinėti: ranka virpa ir spaudžia širdį.²⁴ Sunkios tarnybos sąlygos, sovietinių partizanų puldinėjimai skatino girtuokliavimą, taip paplitusį tarp lietuvių policijos batalionų. 1943 m. lapkritį Z. Ignonis įrašė: *visą dieną praleidau tarp karių – tai viename, tai kitame bunkeryje. Šen ten suradau butelių – žmonių sveikatos žalotojų – naminukės. Iš karininkų nepajutau jokios reakcijos, nors šis batalionas per girtuokliavimą buvo daugiausia nukentėjęs. Alkoholis kaltas dėl baisių nusikaltimų ir lietuviškos garbės paniekimo...²⁵*

Po sovietinės aneksijos 1940 m. rugpjūčio mėnesį, Lietuvos „liaudies“ kariuomenė buvo perorganizuota į Raudonosios armijos 29-ąją teritorinį šaulių korpusą. Vokiečiams įsiveržus į Lietuvą, iš 7–8 tūkstančių šio korpuso karių pabėgo apie 6500 kareivių ir karininkų. Vokiečiai aiškiai deklaravo, kad Lietuvos valstybės atkūrimas neįeina į jų planus. Lietuvių nacionalistų partijos kūrėjai (tarp jų ir Zenonas Blynas) bandė ieškoti *modus vivendi* tarp paramos vokiečiams „kovoje su bolševizmu“ ir nepriklausomos Lietuvos atkūrimo perspektyvos. 1941 m. liepos 14 d. Zenonas Blynas dienoraštyje įrašė: *lojalus lietuviškojo nacionalizmo bendradarbiavimas su Vokietija nepriklausomos Lietuvos pagrinde yra galimas. Pasirinkimas Vokietijos rankose. Matysime, kas įveiks: germanizmo tendencijos ar Vokietijos sveika politinė išmintis?*²⁶ Tačiau lietuvių, tikėjusių, kad vokiečiai sutiks su savarankiškos Lietuvos atkūrimu, viltys pasirodė besančios iliuzinės. 1942 m. Vilniuje, Štralio kavinės sodelyje, kabėjo nurodymas, draudžiantis į sodelį užėti lietuvių kareiviams. *Vadinasi, – konstatavo vilnietis Rapolas Mackonis, – prancūzų, belgų, kroatų ir kitų tautų savanoriai kovose prieš bolševizmą gali užėti ir gauti bokalą alaus. Uždrausta užėti tik lietuviams. Toksai draudimas galioja ne kurioje kitoje valstybėje, bet Lietuvoje. Iš tikrųjų sunku sugalvoti didesnis pa-*

²² IGNONIS, Z. *Praeities kalba. Dienoraštiniai užrašai. Gudija, 1941–1944*. Vilnius, 2007, p. 38.

²³ *Ibid.*, p. 127.

²⁴ *Ibid.*, p. 45.

²⁵ *Ibid.*, p. 179–180.

²⁶ BLYNAS, Z. *Karo metų dienoraštis*. Parengė G. Rudis. Vilnius, 2007, p. 67.

*sityčiojimas iš tautos, kuri pirmoji stojo šalia vokiečių kariuomenės prieš bolševizmą. Turėjo progą vokiečiai laimėti Europos tautas, bet to nesugebėjo padaryti ir to niekuomet nepadarys.*²⁷

Lietuvių kariams, tarnavusiems Raudonojoje armijoje, vokiečiai pasiūlė arba stoti savanoriais į pagalbinės policijos batalionus, arba eiti į karo belaisvių stovyklas su rusų belaisviais. 1941 m. Rytų fronte vokiečių kariuomenei patyrus gerokai didesnius nuostolius negu visos 1939–1940 m. Vakarų kampanijos metu, rugpjūčio mėnesio pabaigoje daugelyje divizijų buvo pradėtas jausti kareivių trūkumas. Iki 1941 m. lapkričio vokiečių armijos prarado apie 230 tūkstančių karių – žuvusiųjų ir dar apie 14 tūkstančių karių prapuolė be žinios. Siekdama papildyti išretėjusius dalinius, vokiečių karinė vadovybė pasiuntė daugiau karių iš rezervo į rytų frontą, taip pat pradėjo naudoti patikimus karo belaisvius ir civilius gyventojus kaip pagalbinę jėgą fronto užnugaryje. 1941 m. rugsėjo 8 d. vokiečiai paleido lietuvius, latvius, estus, baltarusius, ukrainiečius iš karo belaisvių stovyklų ir priėmė į tarnybą.

Batalionas, kuriame tarnavo viršila Petras Plevokas, lydėjo rusų karo belaisvius nuo fronto linijos į stacionarias stovyklas. SS ir policijos vado H. Himmlerio nurodymu visa užimtų sričių policija, kurioje tarnavo vietos gyventojai, nuo 1941 m. lapkričio 6 d. buvo sujungta į bendrus policijos dalinius (*Schutzmannschaften*). Viršila Petras Plevokas buvo paskirtas į *Schutzmannschaft-Wacht-Batallionen*, kuris lydėjo karo belaisvius, surinktus į dulagus (*Durchgangslager für Kriegsgefangene*) nuo fronto linijos iki stacionarių karo belaisvių stovyklų.²⁸

P. Plevoko dienoraštyje nerasime apibendrinimų ir grožinių intarpų, kaip rašytojo Vasilijaus Grosmano dienoraštyje, tačiau šio dienoraščio fragmentai ne blogiau atskleidžia realybę fronte, rusų belaisvių padėtį ir žmogaus, įpratusio prie karo kasdienybės, požiūrį. Nepagražinta fronto kasdienybės fiksacija sieja abiejų autorių požiūrius. Puolimo prie Maskvos metu 1941 m. lapkričio 13 d. P. Plevokas įrašė: *Nieko ypatinga. Parėję žmonės, lydėję belaisvius, pasakojo baisius vaizdus, šiandien šaltis siekia 17°C, taigi labai šalta, o šaltis belaisviui neša mirtį. Juos iš Viazmos stovyklos gabena sunkvežimiuose į Smolenską. Nugabenta ant vieškelio pusę 4 ryto. Kol sulaukė sunkvežimiu, tai daug belaisvių sušalo, o iš sušalusių gyvieji atima rūbus iki nuogumos, pasitaikė, kad buvo nurengti dar pusgyviai. Apšalę lindo prie sukurtų laužų, kur krito ant jų ir sudegė. Mūsiškiai šiandien pusgyvius ir bandančius pabėgti sušaudė, apie 100 rusų. Po pietų eidamas tikrinti tarnybos, pamačiau rusų belaisvį, matyt, bandžiusį pabėgti ir slapstytis, bet apšalusį kojas ir rankas. Negalėdamas eiti, šliaužė per sniegą į artimiausią gyvenamą butą, man jį užkalbinus vos pratarė žodį, atrodė labai baisiai, pasiūliau jam eiti į lagerį, bet jis eiti negalėjo. Nuėjau nuo jo, palikęs jį Dievo valiai. Juk tokių šiandien šimtai gulėjo. Nieko baisaus, juk karas eina. Eina gandai, kad greitai išvyksime iš Viazmos. <...>*

Įrašas 1941 m. lapkričio 15 d. P. Plevoko dienoraštyje atskleidžia tragišką rusų karo belaisvių padėtį, kuri juos saugantiems kareiviams buvo įprastai kasdieniška: *diena praslinko nuobodžioje aplinkumoje. Varau biznį su belaisviais, po pietų nuėmė sargybą prie Dulago Nr. 231. Kareiviai pasakojo įvairias baisenybes, kaip stovykloje belaisviai elgiasi tarp savęs. Šiurpūs vaizdai, kuriuos ir aprašyti sunku. Nušauna arklį, puola visi prie jo ir besimušdami čia pat jį suvalgo, gyvenančius antrame aukšte sušalusius lavonus, užkabinę virvę ant koju, tempia per skadus, net jau visai nuogą, nes rūbus nuvelka; o lavonus kasa čia pat, suvertę į vieną duobę. Šiandien rytą iš vakar dienos atvežtą ir patalpintą į mūsų daboklę vieną belaisvį, sugautą bebėgant, radau sušalusį, kuri apkrėtęs liepia čia pat į apkasus įnešti, kas ir buvo padaryta. O lavonais kiek nuklota ir kiek jų neužkasta,*

²⁷ BUBNYS, A. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius, 1998, p. 436.

²⁸ VAREIKIS, V. Rytų frontas iš arti: viršilos Plevoko dienoraštis. In *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2, p. 150–151.

*kuriuos užklos žiemos rūbas. O pavasarį kils įvairios ligos, badas, maras, bet šiandien tas nesvarbu, yra daug svarbesnių bręstančių įvykių. Juk karas eina.*²⁹

Ne geresnė buvo padėtis ir vokiečių kario belaisvių, su kuriais savavališkai susidorodavo rusų kareiviai, keršydami už nužudytus artimuosius.

Tuo tarpu už fronto linijos V. Grosmanas propagandiniame laikraštyje aprašė tai, ką matė vokiečių paliktuose bunkeriuose 1941 m. rugsėjo mėnesį – *vokiečių apkasai, įtvirtinimo punktai, karininkų ir kareivių bunkeriai. Priešas buvo čia. Čia yra prancūziški vynai ir konjakai; graikiškos alyvos; geltonos, kruopščiai supjaustytos citrinos iš jų vergiškos ištikimos „sajungininkės“ Italijos; džemo indelis su lenkišku užrašu; didelė ovalinė žuvies konservų skardinė – Norvegijos duoklė; medaus kibirėlis iš Čekoslovakijos. Ir sovietinės gilzės liekanos guli tarp šios fašistų puotos. Kareivių bunkeriuose kitoks vaizdas: čia negali pamatyti tuščių šokolado dėžučių ir nebaigtų sardinių. Čia tik alavinės konservuotų pupelių skardinės ir sunkios kaip išlydytas plienas duonos gabalai.*³⁰

Paskutinis viršilos P. Plevoko dienoraščio įrašas 1942 m. vasario 12 d. atskleidžia žmogišką paprastą kareivio tragediją fronte ir autentišką patirtį. P. Plevokas susirgo, tačiau nebuvo nei paleistas į namus, nei jam buvo suteikta tinkama medicininė priežiūra: *Atsikeliu, nors jaučiu, kad vos tik ant kojų pastoviu. Mjr. pataria, esą geriau būsią, kad aš gulėčiau lovoj, o į čia gydytoją pakviestu. Taip ir padariau. Išeina dolmečeris, bet ir tas kombinatorius: irgi eina su surašyta litanija ir turi pretenzijų vykti į namus. Bet laukiu Dievo sprendimo. Grįžta dolmečeris, praneša, kad gydytojas negalįs ateiti, nes likęs vienas. Tegul šiandien paguli, o rytoj pats ateis, kilo klausimas apie paleidimą į namus. Dolmečeriui ir man įsakyta ryt 10 val. atvykti. Prašiau <...>*³¹

Vokiečių armijų atsitraukimas išgelbėjo Vermachtą nuo pralaimėjimo 1941 m. gruodį, o sovietai išlaikė Maskvą. V. Grosmanas mūšio prie Maskvos metu pastebėjo užkariautojų vokiečių bravūriškumą. *Kai jie įžengdavo į Europos sostines, jie bandė atrodyti išpūdingai, tie fašistų frontovikai. It tai buvo tie patys vyrai, kurie vieną rytą įžengė į rusų kaimą. Kai kurie dėvėjo moteriškas kepuraites ant savo juodų šalmų ir megztas moteriškas kelnes. Daug kareivių vilko roges su lovos užtiesalais, pagalvėmis, krepšiais su maistu arba senais kibirais.*³²

*Vokiečiai neįvertindavo priešų, – 1943 m. pažymėjo V. Grosmanas, – tai tipiška vokiečiams. Tai dėl jų sėkmių per paskutinius kelerius metus.*³³

Okupuotoje Lietuvoje: Zenono Blyno dienoraštis

Savarankiško vaidmens Lietuvai Trečiojo reicho planuose nebuvo numatyta. Vokiečiai siekė visiškai dominuoti užgrobtose okupuotose šalyse. Vokiečių karinė administracija, kuri valdė Lietuvos teritoriją iki 1941 m. liepos 28 d., nepripažino Lietuvos laikinosios vyriausybės. 1941 m. liepos mėnesį buvo sukurtas Ostlando reicho komisariatas, o visa Lietuvoje veikusi administracinė priežiūra buvo pavaldė Ostlando vadovybei. Stokodama žmonių okupacinei administracijai kurti ir administracinėms funkcijoms vykdyti, vokiečių valdžia siekė pasinaudoti vietiniais gyventojais. Buvo formuojami pagalbinės policijos daliniai, kurie Lietuvoje saugojo karinius objektus, tačiau kai kurie jų dalyvavo ir žydų genocide.

²⁹ VAREIKIS, V. Rytų frontas iš arti..., p. 154–155.

³⁰ *A Writer at War...*, p. 30.

³¹ VAREIKIS, V. Rytų frontas iš arti..., p. 170.

³² *A Writer at War...*, p. 63–64.

³³ *Ibid.*, p. 229.

Zenonas Blynas 1941 m. buvo Lietuvių nacionalistų partijos (LNP), po LAF'o uždarymo vienintelės legaliai veikusios politinės organizacijos Lietuvoje, generalinis sekretorius. Ši partija kolaboravo su vokiečių valdžia, tačiau dalies jos lyderių (ir paties Z. Blyno) siekis buvo Lietuvos savarankiškumo pripažinimas ir Lietuvos interesų gynimas. Į vokiečių planus tai neįėjo, tad 1941 m. gruodžio 17 d. LNP buvo uždaryta. Zenoną Blyną domino politiniai reikalai, susiję su nacionalistų judėjimu ir vokiečių politika, tačiau jo dienoraštyje praslysta ir charakteringos okupacijos detalės Kaune. Iš vieno įrašo apie Kauno komisaro padėjėją SS hauptsturmfürerį baroną Wendtą von der Roppą galime suvokti, kaip sovietų vykdyti 1941 m. birželio trėmimai paveikė vietos gyventojus. Šie vokiečių atėjimo laukė kaip išgelbėjimo. Kai kurie pradėjo kolaboruoti su vokiečiais todėl, kad jų šeimos buvo išvežtos arba jie patys patyrė sovietų represijas. 1941 m. spalio 13 d. Zenonas Blynas dienoraštyje įrašė:

*Roppui išvežė motiną ir sušaudė tėvą ir išvežė už 3 milijonus brangenybių ir paveikslų. Įsiutęs. Jam tėra vienas lietuvis – tai Požėla. Šaudo žydus. Sakė, kad turi žmoną ir vaiką. Jam sunku. Konvulsingai maigė pirštus. Kambarį jo kruvini drabužiai. Klausė, ar J. šlykštėtis pas jį užėti. Sviedė per du kambarius (kambariai su pertvara) alus bonkę – sudužo. Išeidamas išsitraukė iš kišenės degtinės ir spirito. Matyt, nešiojasi.*³⁴

Karo metais Lietuvoje buvo sunaikinta beveik visa žydų bendruomenė. Iš viso vokiečių okupacijos metu buvo nužudyta apie 195–196 tūkst. Lietuvos žydų. Maža to – nacistai gabeno žydus iš kitų Europos šalių tam, kad sunaikintų Lietuvoje. Z. Blynas, būdamas abejingas žydų likimui, piktinosi, kad lietuvių pagalbinės policijos daliniai vokiečių yra naudojami vien kaip „apmokami budeliai“. Įrašas 1941 09 26: *Brunius ir Vylius minėjo, kad į 9 fortą atvežė daug žydų iš Vokietijos. Kiti sako – iš Čekoslovakijos. Dalį jau sušaudė. Viena moteris išsireiškė: vienas šūvis, ir viskas baigta. (Vylius) Iš vagonų kas pasiėmė – tam leido neštis valizas; kas nespėjo paimti – neleido. Ką gi, Lietuvą vokiečiai nori padaryti Europos žydų kapinynu.*³⁵ Be užuojautos žydams, su racionaliu išskaičiavimu jis vertino vokiečių metodus, dėl kurių vyko aštrios diskusijos: *Negaliu pakęsti fakto, kad Lietuva paverčiama lavonine, kapinynu, kad verčia šaudyti reguliariai iš Vokietijos su vizom atvykusius žydus, kad šaudom kitus, kad tampam tik apmokamais budeliais; kad mus filmuoja, o savęs vokiečiai – ne. Tos niekšybės negaliu pakęsti.*³⁶ Z. Blyno dienoraštyje atsiskleidžia naivios (kaip paaiškėjo vėliau) prognozės. 1941 m. gruodžio 7 d. po sėkmingos sovietų armijos kontratakos prie Maskvos ir vokiečių atsitraukimo, jis pažymėjo: *Jasinskas šį rytą beveik primygtinai spaudė: ką daryti, jei vokiečiai pralaimės? Jei bolševikai ateitų, vokiečiai stiprins bunkerius Rytprūsiuose... Nuraminau: rusai nebeateis. Baisiai greitai įspūdžio pagaunami tie vyrai.*³⁷

Zenonas Blynas keletu epizodų atskleidžia Kauno gyventojų užuojautą rusų karo belaisviams ir charakteringą vokiečių prižiūrėtojų elgesį:

*1941.09.25. Vedė belaisvius Savanorių pr. Žmonės numetė kelis obuolius rusams. Tie nepagavo. Norėjo pakelti nuo žemės. Vokietis vieną obuolį sutraiškė batu, kitą – šautuvo buože, o kitų neleido pakelti. Charakteringa.*³⁸

1941 m. pabaigoje tarp kauniečių pasigirdo vokiečių okupantų elgesio sugretinimas su sovietais: *1941.12.12: bolševikų laikais buvo visokių plepalų, bet tokių plepalų (jeigu tai plepalai) apie moterų išniekinimą ir prievartavimą vis dėlto niekadoms niekas negirdėjo. Vokiečiai! <...>*

³⁴ BLYNAS, Z. Op. cit., p. 203.

³⁵ Ibid., p. 185.

³⁶ Ibid., p. 258.

³⁷ Ibid., p. 253.

³⁸ Ibid., p. 185.

1941.12.13: Vyras ėjo pro „Versalį“ su žmona. Vokiečiai pašvietė lempute, sako: ši yra graži, ir tempia į automobilį. Vyras pliekia vokiečius lazda. Rėkia. Susirenka žmonės – buvo apie 19 val. Vokiečiai pasišalina.³⁹

1941 m. rugpjūčio–spalio mėnesiais buvo vykdomi masiniai Kauno geto gyventojų žudymai. Didžiausia Kauno geto žydų naikinimo akcija įvyko 1941 m. spalio 29 d., kai šios didžiosios (akcijos) metu IX forte buvo sušaudyta apie 10 tūkstančių Lietuvos žydų⁴⁰. Trumpame Zenono Blyno komentare atsiskleidžia žydų, kurie kabinosi už kiekvieno šiaudo, viltys, kurioms nebuvo lemta išsipildyti. 1941 m. gruodžio 15 d. Zenonas Blynas įrašė: *sakoma, kad žydai labai pakilios nuotai-kos. Esą nugirdę, kad jų nebešaudys. Abejoju.*⁴¹

Vokiečių vykdoma politika Lietuvoje pasižymėjo nenuoseklumu. Viena vertus, buvo siekiama, jog kuo daugiau vietinių gyventojų su ginklu prisidėtų prie Trečiojo reicho politinių ir karinių siekių realizavimui. Kita vertus, buvo stengiamasi neutralizuoti bet kokio politinio savarankiškumo požymius. Po pokalbio su LNP nariu Kauno policijos batalionų vadu majoru Kaziu Šimkumi Zenonas Blynas 1942 m. sausio 7 d. kontaktavo nenuoseklią vokiečių politiką okupuotose šalyse: *Ši vakarą kalbėjau su mjr. Šimkum. Jis negali suprasti: jeigu duoti nepriklausomybę Lietuvai <...> tai ją reikės duoti Latvijai, Estijai, Belgijai, Olandijai... tada vokiečiai nebevaldys Europos; tai už ką jie kariauja?.. Aiškinau, bet vargu ar jis suprato.*⁴²

Holokausto epizodai

Kauno geto Judenrato pirmininko Elchnano Elkeso pavaduotojas Abrahamas Golubas-Torry savo dienoraštyje aprašė išgyvenimus Kaune, stovint kitoje spygliuotos vielos pusėje negu Zenonas Blynas. A. Torry iki 1944 m. pavasario gyveno Kauno geto teritorijoje ir savo dienoraštyje, kurį vėliau papildė prisiminimais, užfiksavo geto gyvenimą nuo jo sukūrimo iki likvidavimo. Genocidinę vokiečių okupacinės valdžios politiką žydų atžvilgiu ir jos realizavimą užgrobtose Rytų Europos teritorijose atskleidžia fragmentai, skirti ligoninės likvidavimui. 1941 m. rugsėjo 26 d. trečiosios akcijos metu buvo sudeginta mažojo geto ligoninė. Į IV fortą buvo nuvežti ir sušaudyti sergantieji užkrečiamomis ligomis. Spalio 4 d. IX forte buvo sušaudyta 1845 žydės moterys ir vaikai.⁴³

1941 m. spalio 6 d. A. Torry dienoraštyje įrašė:

*Vokiečiai panoro apžiūrėti ką tik gimusius kūdikius. Jie priėjo prie stalo palei langą, kur gulėjo šeši kūdikiai. Pastovėjo valandėlę žiūrėdami į vaikus. Vieno vokiečio akis apraukė migla. „Ar paliksim juos?“ – paklausė jis bendro. Abu išėjo iš kambario. Ši kartą ir motinos, ir vaikai liko gyvi. Paskui vokiečiai ėmė varyti vaikus iš vaikų namų. Iš 153 vaikų viduje liko 12. Jų paprasčiausiai nepamatė. Išvarė ir aukles. Suvystytus vaikus išnešė ir padėjo ant žemės akmenimis grįstame kieme. Jų maži veidukai žiūrėjo į dangų. Vokiečių policijos kareiviai vaikščiojo tarp jų. Akimirka jie stabtelėjo. Kai kurie batais paspyrė vaikus. Šie nusirito į šalį, bet netrukus vėl atsivertė aukštiekninki, veideliais į viršų. Tai buvo neįtikėtina žiaurus ir nežmoniškas vaizdas. Atvažiavo didelis sunkvežimis. Į jį pirma sumetė vaikus, paskui aukles. Sunkvežimį uždengė brezentu ir jis nuvažiavo Devintojo forto link.*⁴⁴

³⁹ BLYNAS, Z. Op. cit., p. 256–257.

⁴⁰ DIECKMANN, Ch., SUŽIEDĖLIS, S. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*. Vilnius, 2006, p. 81.

⁴¹ BLYNAS, Z. Op. cit., p. 259.

⁴² Ibid., p. 278.

⁴³ *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Sud. A. Anušauskas ir Č. Laurinavičius. Vilnius, 2007, p. 07.

⁴⁴ TORRY, A. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius, 2000, p. 42.

1941 m. spalio 28 d. įvyko Kauno geto „valymo“ akcija, kurios metu buvo atrinkti ir Kauno IX forte sušaudyti apie 10 000 Kauno geto gyventojų:

1941.10.28: *Aušo rudeniška, niūri, ūkanota diena, kai vokiečių ir girti lietuvių policininkai tarptum įniršę žvėrys įsiveržė į mažąjį getą ir ėmė varyti žydus iš namų. Antpuolis buvo toks netikėtas ir žiaurus, kad nelaimingieji įnamiai neturėjo nė sekundės susigaudyti, kas vyksta. Policininkai šūkalojo įsakymus eiti iš namų, rikiuotis į gretas ir kolonas. Kiekvieną koloną tučiuojau apsupdavo partizanai, rėkdami „Į priekį žengte marš, jūs šunsnukiai, žengte marš!“, ir šautuvų buožėmis varė žmones iš mažojo geto į kelią, vedantį Devintojo forto link. Ta pačia kryptimi žydus vedė per Kozlovskio vadovaujamą „akciją“ rugsėjo 26 dieną ir likviduojant mažąjį getą spalio 4-ąją. Vis tas pats kelias į kalną rodė žydams vienintelę kryptį – vietą, iš kur niekas negrįžta.*

*Tai buvo mirtininkų eiseną. Virš jos tvyrojo iš tūkstančių lūpų sklindančios nevilties dejonės. Iš toli aidėjo graudus raudojimas. Kolona po kolonos, šeima po šeimos šie pasmerktieji ėjo palei didžiojo geto tvorą. Kai kurie vyrai, net ir kelios moterys mėgino veržtis pro sargybinių grandinę ir bėgti į didįjį getą, tačiau juos čia pat nušovė. Viena moteris metė savo vaiką per tvorą, bet nepataikė, ir vaikas pakibo ant spygliuotos vielos. Jo klyksmą greitai nutildė kulkos.*⁴⁵

Paneriai buvo didžiausia Lietuvos žydų naikavimo vieta. Kazimierz Sakowiczius, gyvenęs šalia Panerių, užfiksavo masinio naikavimo epizodus, pažymėdamas, jog žudikus domino nužudytųjų turtas, o vietiniai gyventojai noriai iš jų įsigydavo drabužių ir kitų daiktų. Įrašas 1941 06 23: *Dalijamasi grobiu. Prekyba rūbais didele apimtimi prie Turane kaimo, prie traukinio. Daržinė – daiktų sandėlys, iš kurio arkliu supakavę į maišus išveža. Prekyba klesti, perka kostiumą už 100 rublių, o randa užsiūtus 500 rublių. Šauliai su perpildytai maišais daiktų, laikrodžių, pinigų ir kt. Prekyba klesti, už degtinės butelį arba ¾ litro ir t. t. <...> vokiečiams 300 žydų – tai 300 žmonijos priešų, lietuviams – tai 300 porų batų, kelnų ir t. t.*⁴⁶

Analogiškų apibūdinimų apie žydų turto dalybas ir jo paiešką Kauno gete galime aptikti ir Abrahamo Torry dienoraštyje.

Holokausto metu visoje Rytų Europoje žydų gelbėtojų buvo mažuma, o antisemitinės nuostatos prieš karą ir represijų baimė tarp gyventojų skatino abejingumą žydų likimui. Lenkų rašytojas Jeremy Przybora 1943 m. dienoraštyje įrašė: *„mes stovime toje pačioje nacių vykdomo išnaikinimo eilėje, tik tai žydai stovi prieš mus... Nulenkime galvas prieš didvyrius ir gelbėtojus ir pasmerkime szmalcownicy“*⁴⁷, *bet nereikalaukime, kad dvidešimties milijonų tautoje būtų dvidešimt milijonų didvyrių.*⁴⁸

Kartais lietuviai yra kaltinami, jog kenčiantys žydai nesulaukė užuojautos iš civilių gyventojų, tačiau ne vienas liudytojas (tarp jų ir A. Torry) teigia apie Katalikų bažnyčios atstovų užuojautą ir bandymą padėti kenčiantiems žydams. Labiausiai gyventojus jaudino kontaktai su kenčiančiais žydais ir šokas po brutalaus susidorojimo. Z. Ignonis su liūdesiu pažymėjo 1943 metais: *Po pietų grįžau į Vilkiją. Garlaivis pilnutėlis žmonių, net visi netilpo. Tad kas būtų, jeigu žydai nebūtų getuose? Jie vasaros metu visada būdavo gausiausi keleiviai į panemunių vasarvietes. Šiandien jų nėra tarp keleivių, ir su pasibaisėjimu galvoju, kad gal per šimtmečius bus kalbama apie buvusius baisius kruvinus laikus. Su giliausiu skausmu širdyje girdėjau daug pasakojimų, kokius žiaurumus vykdė ne tik vokiečiai, bet ir patys lietuviai... Baisi, neištrinama dėmė nesuterštoje mano tautos istorijoje. Jokios priežastys, jokie argumentai to baisaus nusikaltimo neprisidengs ir nepateisins... Mes visada*

⁴⁵ TORRY, A. Op. cit., p. 57.

⁴⁶ K. Sakowicziaus dienoraščio kopija. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 8, b. 153, l. 194–195.

⁴⁷ Žmonės, kurie ėmė atlygį už žydų išvedimą iš Varšuvos geto ir slėpimą.

⁴⁸ TYCH, F. Witnessing the Holocaust: Polish Diaries, memoirs and reminiscences. *Nazi Europe and the Final solution*. Ed. By D. Bankier and I. Gutman. Jerusalem, 2003, p. 184.

žinosime, kad tie žiaurūs ir baisūs budeliai, daugiausia nekaltų žydų tautos narių žudikai, buvo kilę iš ramios katalikiškos lietuvių tautos.⁴⁹

K. Sakowicziaus teiginius apie nužudytų žydų turto pasisavinimą patvirtina ir Zenonas Ignonis, kuris konstatavo moralinį lietuvių valdininkų ir tarnautojų pakrikimą: *Aplankiau buvusį pažįstamą pašto valdininką Rimką. Gyvena labai gražiuose iš žydų atimtuose namuose. Man visa ta ištaiga sukėlė laidotuvių nuotaiką. Nors viskas šauniai atrodo, bet ir vienos vienintelės dienos negyvenčiau namuose – nekaltų žmonių kruvina skriauda įgytuose. Tesaugo Dievas nuo tokios baisios nuodėmės. Kai eidamas miesto gatvėmis pamatai savo tautiečius, apsigyvenusius žydų paliktuose namuose, jauti, kad jie į tuos butus įžengė per kraują ir nekaltųjų lavonus.*⁵⁰

Avrahamo Torry dienoraštyje galime rasti įrašų, kurie sutampa su Zenono Blyno teiginiais apie vokiečių, tegu ir paveiktų nacionalsocialistinės propagandos ir raginamų kovoti už Fiurerį ir Trečiojo reicho idealus, prigimtinius egoistinius jausmus ar įgeidžius, kurie buvo stipresni už propagandinę indoktrinaciją. 1943 m. A. Torry pažymėjo, jog *pamažu vokiečių policininkai ir jų vadai pradėjo suprasti, kad nacių teorija ir gyvenimas yra du skirtingi dalykai. Jie suvokė, kad geto žydai nėra tokie sukti piktadariai, kaip rašo „Der Stümer“. Pastebėjo, kad žydų esama nagingų darbininkų, galinčių pasiūti aukščiausios kokybės batus, dailius drabužius ir odines pirštines, gaminti aukso ar sidabro žiedus – tai visi dalykai, jiems buvę nepasiekiami vokiškoje tėvynėje. Čia tokius daiktus nesunku gauti veltui. Galima užsakinėti drabužių bei batų savo žmonoms ir meilužėms. Vokiečių policininkai greitai pamatė, kad nebepajėgia sutramdyti savo įgeidžių. Jiems siūlo šilkinės kojines žmonai, auksinį laikrodį ar kitą kokią brangenybę, ir nereikia nei laukti, nei rodyti paskirstymo kortelę, tad policininkai ėmė abiem rankom ir jau pasidarė žmoniškesni. Jie išmoko kitaip žiūrėti į žydus. Karas dar nesibaigė, galvojo jie, ir reikia džiaugtis gyvenimu, kol galima.*⁵¹

Ir Zenonas Blynas pastebėjo vokiečių, karo metais besistengusių patenkinti savo materialinius poreikius, elgesį. 1941 m. spalio 2 d. įrašė: *Įdomus nuotykis – kaip vokiečiai varo kontrabandą. Karininkas su leidimu ateina pas dantų gydytoją įsistatyti auksinį dantį. Toji pasakanti neturinti aukso. Tas prašo. Toji gauna kur tai aukso (rusų) rublių, padaro keturis dantis. Karininkas prašo nedėti jam tų dantų. Toji bijo – atsisako. Tas užrėkia. Ji pasirašo. Karininkas kišenėje išsineša 4 auksinius dantis. Kuriuo tikslu? Matomai, tokiu būdu Vokietijoje vyksta kontrabanda – spekuliacija: už aukso dantis šį bei tą gauna iš ūkininkų ar kitur. Įdomu!*⁵²

Sovietų armijos veiksmų vertinimai: V. Grosmano dienoraštis

Kare, – rašė Vasilijus Grosmanas, – *rusas užsivelka baltus marškinius. Jis gali gyventi nuodėmėje, bet mirti kaip šventasis. Toliau jis išplėtoja savo mintį teigdamas, jog mes, rusai, nežinome, kaip gyventi kaip šventieji, mes tik žinome, kaip numirti kaip šventieji. Frontas yra rusų mirties šventumas, rusų gyvenimo nuodėmės nuplovimas*⁵³. *Fronte*, – pažymėjo V. Grosmanas, – *yra visi atsakymai į visus klausimus. Atsakymus jis rado ir tada, kai 1944 m. pasiekė gimtąjį Berdiševio miestelį Ukrainoje, kuriame kartu su 30 000 žydų buvo nužudyta ir jo motina. V. Grosmano straipsnis Raudonojoje žvaigždėje buvo cenzūruotas, kadangi žydai jame buvo įvardyti kaip unikalios aukos, o ukrainiečių kolaborantai – kaip uolūs nacistų pagalbininkai.*

⁴⁹ IGNONIS, Z. Op. cit., p. 142.

⁵⁰ Ibid., p. 143.

⁵¹ TORRY, A. Op. cit., p. 407–408.

⁵² BLYNAS, Z. Op. cit., p. 192.

⁵³ *A Writer at War...*, p. 95.

Rusijos politinių technologų kuriamą mitą apie Raudonąją armiją kaip „tautų išvaduoją iš fašistinio jungo“ paneigia ne tik istorikai, kurie remiasi dokumentiniais įrodymais, kaip Raudonajai armijai įžengus į vokiečių užimtas šalis ir pačią Vokietiją, prasidėjo masiniai prievartavimai, plėšimai, civilių gyventojų žudymas ir turto naikinimas: *Baisūs dalykai vyksta su vokiečių moterimis. Išsilavinęs vokietis, kurio žmoną palankė „nauji svečiai“ – Raudonosios armijos kareiviai, aiškina gestikuliuodamas laužyta rusų kalba, kad ji jau buvo šiandien išprievartauta dešimties vyrų. Moterys yra dovana. Moterų šauksmai girdėti iš atvirų langų <...>, – rašė V. Grosmanas, – net sovietų merginos, išlaisvintos iš stovyklų, smarkiai kenčia. Šiandien kai kurios iš jų slepiasi mūsų korespondentų kambaryje.*⁵⁴

1945 m. balandžio 11 d. Ilja Erenburgas laikraščio *Raudonoji žvaigždė* vedamajame straipsnyje „Pakaks!“ teigė, jog nėra skirtumo tarp nacistų nusikaltėlių ir vokiečių tautos – *nėra Vokietijos, o tik viena didelė gauja, besislapstanti nuo teisėto atpildo.*⁵⁵ Be abejonės, kurstytojiška Iljos Erenburgo propaganda skatino primityviausius keršto ištroškusių kareivių jausmus okupuotoje Vokietijos teritorijoje. Karas iškelia ne tik tokias vertybes kaip pasiaukojimas ir fronto draugystė, bet apnuogina ir žemiausias žmogaus savybes. Žudynės Nemersdorfe, kurias įvykdė sovietiniai kariai, tapo ginklu propagandiniame fronte. Nemersdorfas turėjo tapti posūkiu 1944 m. rudens kampanijoje, įžiebtai vokiečių neapykantą, kad šie, sukaupe paskutines jėgas, įvykdytų tokį pat žygdarbį, kokį 1914 m. rugpjūtį prie Tanenbergo buvo atlikęs Hindenburgas. Rytų Prūsijos gauleiteris Erichas Kochas įsakė vokiečių kariams ir šauktiniams kautis ir mirti didvyrių mirtimi – 100 tūkstančių jų žuvo, kiti mirė nuo bado ir sužeidimų.⁵⁶

Antrojo pasaulinio karo įvykiai daugeliui nukentėjusių liudininkų buvo sukėlę šoką ir psichologines traumas, tad nebuvo norima apie juos kalbėti. Rusų kariams karo dalyviams tiesa apie padėtį fronte prieštaravo oficialiai kuriamam „armijos išvaduojo“ įvaizdžiui.

Sovietų karių vykdomi karo nusikaltimai ir disciplinos pakrikimas (karo belaisvių sušaudymai, pastatų padeginėjimai, plėšimai, girtuokliavimas ir trofėjų paieška) kėlė rūpesčių sovietų vadovybei. Buvo stengiamasi užkirsti kelią padeginėjimams ir turto naikinimui iš chuliganiškų paskatų, kadangi prieš teritoriją užėmus Raudonajai armijai visas turtas buvo laikomas Sovietų Sąjungos nuosavybe ir privalėjo būti į ten išgabentas. Kareiviai, užsiėmę girtuokliavimu, trofėjų paieška ir moterų prievartavimu kaip seksualine kompensacija už karo metu patirtus sunkumus, degraduodavo ir prarasdavo kovinę dvasią. Nemotyvuotas karo belaisvių sušaudymas *iš bravūriškumo (уз озорства)* kėlė pavojų, jog vokiečiai, sužinoję apie tokius faktus, priešinsis dar įnirtingiau. Visa tai galėjo kainuoti dar daugiau Raudonosios armijos gyvybių.⁵⁷ Štai, nuo girtų rusų kareivių paleistų kulku žuvo Sovietų Sąjungos didvyris gvardijos tankų brigados vadas pulkininkas Gorelovas.⁵⁸ 8-oji gvardijos armija, kurios draša V. Grosmanas žavėjosi Stalingrado mūšio metu, okupuotoje Vokietijoje prievartavo moteris ir plėšikavo. Dėl Raudonosios armijos demoralizacijos, civilių gyventojų žudymo okupuotose teritorijose, kuris sukėlė įnirtingą vokiečių pasipriešinimą, 1945 m. pavasarį Ilja Erenburgas buvo priverstas pakeisti aršų antivokiškos propagandos toną, o sovietinis karys buvo pradėtas raginti elgtis „riteriškai“:

⁵⁴ *A Writer at War...*, p. 327.

⁵⁵ ZEIDLER, M. *Kriegsende im Osten: Die Rote Armee und die Besetzung Deutschlands östlich von Oder und Neisse 1944–1945*. München, 1996, S. 163.

⁵⁶ MEINDL, R. *Ostpreussens Gauleiter. Erich Koch – eine politische Biographie*. Osnabrück, 2007, S. 428–441.

⁵⁷ ZEIDLER, M. Op. cit., S. 220. Žr. plačiau: *Befreier und Befreite*. Hrsg. H. Sander, B. Jorg. München, 1992.

⁵⁸ *A Writer at War...*, p. 324.

Mes didžiuojamės, kad Stalinas ne tikrai didžiausias karo vadas, bet ir pirmas laisvės karys, pirmasis teisingumo riteris <...> tarybinis karys žudo Hitlerio kareivius, bet nesityčioja iš vokiečių senūčių, jis ne budelis ir ne prievartautojas <...> tarybinis karys <...> nepradės tyčiotis iš vokiečių arba meilikauti su ja: jis aukščiau jos, jis niekina ją, už tai, kad ji buvo budelio žmona, už tai, kad išauklėjo išsigimėlį. Tylėdamas praeis pro vokiečių moterį tarybinis karys: jis atėjo į Vokietiją ne grobio, ne šlamšto, ne sugulovių, jis atėjo į Vokietiją teisingumo.⁵⁹

Šie propagandiniai teiginiai buvo toli nuo realybės ir platesnio atgarsio nesulaukė – sovietų armijos vykdomi karo nusikaltimai tęsėsi toliau.

Kai Vermachto kareiviai peržengė Sovietų Sąjungos sieną, jie išvydo tai, ką maždaug ir tikėjosi išvysti. Vokiečių propaganda, tvirtinusi apie „komunistinį rojų“ – skurdą Rusijoje, nebuvo toli nuo tiesos, o *Untermenschen* įvaizdis daugmaž atitiko Goebbelso propagandos įkaltus teiginius. Kita vertus, vokiečių kareiviai, okupuotose Sovietų Sąjungos teritorijose į vietinius gyventojus žiūrėdami kaip į „žemesnės rasės“ atstovus, dažnai elgėsi visiškai nesivaržydami.

Tuo tarpu kai Raudonoji armija įžengė į Vokietiją, pamatyti vaizdai šokiravo ne tik paprastus rusų kareivius, bet ir išsilavinusius karininkus.

Mūsų kareiviai pradėjo uždavinėti klausimus, kodėl vokiečiai mus taip netikėtai užpuolė? Kodėl vokiečiams reikėjo šito baisaus ir nedoro karo? Milijonai mūsų žmonių pamatė turtingus ūkius Rytų Prūsijoje, puikiai organizuotą žemės ūkį... erdvius kambarius, kilimus, drabužių spintas, pilnas rūbų, gerai nutiestus kelius... ir vokiečių autobanus... dviaukščius priemiesčių namus su elektra, dujomis, vonios kambariais ir puikiai išpuoselėtais darželiais... turtingų biurgerių vilas Berlyne, nepakartojamą pilių ir dvarų grožį. Ir tūkstančiai kareivių Vokietijoje žvalgosi aplink save ir kartoja tuos pačius piktus klausimus: bet kodėl jie atėjo pas mus? Ko jiems reikėjo? ⁶⁰

Rašytojo V. Grosmano dienoraštyje užfiksuotą sovietų karių įspūdį pastebėjo ir Ilja Erenburgas, tačiau jis tokius faktus naudojo propagandinėms ideologemoms pagrįsti:

Vokiečiai ne kartą įtikinėjo, jog pradėjo kariauti todėl, kad jiems Vokietijoje buvo ankšta. Dabar mūsų žmonės pamatė, kaip melavo šitie plėšikai: ne badas juo išgynė iš guolio, o godumas <...>. Štai prūsų buožės namas. Erdvūs kambariai su glazūruotomis krosnimis, ant sienų – laikrodžiai, oleografija ir būtina elnio ragai. Dešimtys veislinių olandiškų karvių, kiaulių, žąsų. Jo ūkis mažai pakito nuo karo: fricai valgė svetimas karves ir naikino svetimas trobas. ⁶¹

Paaikškinti rusų kareivių elgesį ir karo nusikaltimus, kuriuos raudonarmiečiai vykdė Rytų Prūsijoje ir Vokietijoje, galima ne tik žemiausių instinktų prasiveržimu ekstremaliomis sąlygomis, bet ir kerštu už vokiečių įvykdytus nusikaltimus okupuotose teritorijose.

Išvados

1. Paskutiniaisiais dešimtmečiais intensyvaus „istorijos gamybos“ proceso metu yra formuojama „atminimo politika“. Per kolektyvinę atmintį bandoma pateikti mistifikuotą tautos praeitį arba įdiegti nediskutuotiną tiesą. Taip formuojama „kolektyvinė atmintis“ prieštarauja is-

⁵⁹ 1944 m. pabaigoje aplankęs Rytų Prūsiją I. Erenburgas galėjo pastebėti, jog Raudonosios armijos kareiviai su civiliais gyventojais elgiasi taip, kaip vokiečiai elgėsi su okupuotos Rusijos gyventojais. Kita vertus, visko matu jis laikė vokiečių padarytus nusikaltimus žydų tautybės gyventojams (Рыцари справедливости. In *Война Ильи Еренбурга*, 1941-1945. Москва, 2007, c. 721).

⁶⁰ *A Writer at War...*, p. 325.

⁶¹ *Война Ильи Еренбурга, 1941-1945*. Москва, 2007, c. 714.

- torinių įvykių ir faktų unikalumui ir prieštaravimui, o kuriami ideologiniai mitai atima iš įvykių, apie kuriuos pasakojama, bet kokį istoriškumą.
2. Suaktyvėjusi spekuliacija Antrojo pasaulinio karo istorija ir atminimu (atminimo centrai, atminimo kultūros institutai, atminimo muziejai, atminimo paminklai) verčia daryti prielaidą, kad yra siekiama ne surasti objektyvius vertinimo kriterijus, o atlikti politinį užsakymą arba pervertinti / įtvirtinti praeities įvykius. Nuolatinis atminimo kultas, susijęs su Antruoju pasauliniu karu, skatina ideologizuotas diskusijas.
  3. Paskutiniu dešimtmečiu Rusijoje istorikai ir politiniai technologai kuria mitus ir interpretacijas apie „išvaduojamąją Raudonosios armijos misiją“, kurie yra paneigiami dokumentais ir liudijimais apie tos armijos karių vykdytus karo nusikaltimus (prievertavimai, plėšimai, civilių gyventojų žudymas ir turto naikinimas). Egzistuoja skirtingos Antrojo pasaulinio karo vertinimo „istorijos“, išplaukiančios iš skirtingos patirties ir skirtingos „istorinės politikos“ sampratos.
  4. Holokausto tyrimų formuojamas išvadas koreliuoja sustiprėjęs holokausto politizavimas. Holokausto atminimas Lietuvoje dar tebėra suvokiamas kaip rimtą grėsmę lietuvių istorinės atminties vientisumui kelianti problema, tuo tarpu nelietuvių istorinės atminties diskurse vyrauja martirologiniai kančių vaizdiniai.
  5. Norėdamas išvengti istorijos politizavimo, nagrinėdamas sudėtingus Antrojo pasaulinio karo įvykius istorikas turėtų atlikti dokumentuotą ir sąžiningą tyrimą, o ne vykdyti politinius užsakymus ir kurti politinę valdžią aptarnaujančias mitologijas. Objektyvus tyrinėtojas turėtų ne induktyviai išskirti atrinktus įvykius ir faktus, o stengtis suvokti sudėtingą Antrojo pasaulinio karo įvykių kontekstą Vidurio Rytų Europoje.

Literatūra

- Atminimo knyga. Antrojo pasaulinio karo karių kapinių Lietuvoje albumas.* Vilnius, 2006.
- Befreier und Befreite.* Hrsg. H. Sander, B. Jorg. München, 1992.
- BLYNAS, Zenonas. *Karo metų dienoraštis.* Parengė G. Rudis. Vilnius, 2007.
- BUBNYS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944).* Vilnius, 1998.
- BURG, Avraham. *The Holocaust is over: we must rise from its ashes.* N.Y., 2008.
- BURGER, Rudolf. Die Irrtümer der Gedenkpolitik: Ein Plädoyer für das Vergessen. In *Europäische Rundschau*, 2001, Nr. 2, S. 3–13.
- DIECKMANN, Christoph, SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį.* Vilnius, 2006.
- HACKMANN, Jörg. Collective memories in the Baltic sea region and beyond: national-transnational-European? In *Journal of Baltic Studies*. Vol. 39, Nr. 4, 2008, p. 381–392.
- „Historikerstreit“. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung.* München, 1987.
- IGNONIS, Zenonas. *Praeities kalba. Dienoraštiniai užrašai. Gudija, 1941–1944.* Vilnius, 2007.
- JASAITIS, Domas. Nationalsocialistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai.* Roma, 1969, p. 367–422.
- FINKELSTEIN, Norman G. *Holokausto industrija. Kaip išnaudojama žydų kančia.* Vilnius, 2004.
- FISCH, Bernhard. *Nemmersdorf, Oktober 1944. Was in Ostpreussen wirklich geschah.* Berlin, 1997.
- KANTAS, Imanuelis. Į amžinąją taiką. In *Europa. Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas*, 1988. Vilnius, 1989.
- LEHTI, Marko, JUTILA, Matti, JOKISIPILA Markku. Never-Ending Second World War: Public Performances of National Dignity and the Drama of Bronze Soldier. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 39, Nr. 4, 2008, p. 393-418.
- Lietuva Antrajame pasauliniame kare.* Sudarė A. Anušauskas ir Č. Laurinavičius. Vilnius, 2007.
- Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija.* Vilnius, 2005.
- MEINDL, Ralf. *Ostpreussens Gauleiter. Erich Koch – eine politische Biographie.* Osnabrück, 2007.
- Nazi Europe and the Final solution.* Ed. By D. Bankier and I. Gutman. Jerusalem, 2003.
- SCHÖN, Heinz. *Tragödie Ostpreussen 1945–1948. Als die Rote Armee das Land besetzte.* Kiel, 1999.

- SCHLÖGEL, Karl. Europa neu vermessen: Die Rückkehr des Ostens in den europäischen Horizont. In *Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationaler Erinnerung und gemeinsamer Identität*. Bielefeld, 2008, S. 147–167.
- STANKERAS, Petras. *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*. Vilnius, 2008.
- TRUSKA, Liudas, VAREIKIS, Vygantas. *Holokausto prielaidos. Antisemitizmas Lietuvoje. XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis*. Vilnius, 2004.
- TORRY, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius, 2000.
- VAREIKIS, Vygantas. Rytų frontas iš arti: viršilos Plevoko dienoraštis. In *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2, p. 149–170.
- VITKUS, Hektoras. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2008.
- A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army, 1941-1945*. Edited by Anthony Beevor and Luba Vinogradova. New York, 2005.
- ZEIDLER, Manfred. *Kriegsende im Osten: Die Rote Armee und die Besetzung Deutschlands östlich von Oder und Neisse 1944–1945*. München, 1996.
- Война Ильи Эренбурга, 1941-1945*. Москва, 2004.
- ГАМАН-ГОЛУТВИНА, О. В. О столкновении морального и нравственного начал в Российской политике. *Полис*, 2005, Nr. 3.
- ПЕТРЕНКО А. И. *Прибалтика против фашизма*. Москва, 2005.

CONTROVERSIAL ISSUES OF THE SECOND WORLD WAR

Vygantas Vareikis

Klaipėda University, Lithuania

Summary

Over the recent decades, the process of intensive “history manufacturing” has formed “the politics of memory”. By means of collective memory, attempts have been made to either present a mystified past of the nation or to inculcate questionable truths. “Collective memory”, thus formed, contradicts the unique and controversial character of historical events and facts, and the created ideological myths deprives the events under consideration of any historic validity.

The increasing speculation on the history of WWII and memory (memory centers, institutes of memory culture, memorial museums and monuments) leads to an assumption that finding objective evaluation criteria is not the aim, but rather realization of political objectives or re-assessment/ consolidation of past events. The permanent WWII-related memory cult stimulates ideologized discussions.

During the last decade, Russian historians and politicians have been creating myths and interpretations on the subject of the “liberating mission” of the Red Army that contradicts documents and evidence of war crimes committed by the soldiers of the Red Army (rape, plundering, murdering of civil population, and destruction of property). Different “histories” of the evaluation of WWII exist, based on different experience and different concepts of “historical politics”.

The conclusions made in studies of the holocaust correlate with the increase in holocaust politicization. The memory of the holocaust in Lithuania is still perceived as a serious threat to the integrity of Lithuania’s historical memory, while in the discourse of non-Lithuanian historical memory, martyrologic images of suffering predominate.

To avoid politicization of history, a historian interested in the complex events of WWII ought to undertake conscientious and documented studies, and should not try to carry out political orders and create myths serving the aims of political bodies. An objective historian, instead of inductive selection of discrete facts and events, ought to try to understand the complex context of the events of WW II in East Central Europe.

КОНТРОВЕРСИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Вигантас Варейкис

Клайпедский университет, Литва

Резюме

По окончании войны при заключении мира было бы уместно для народа, если бы после торжественного праздника назначили день покаяния, чтобы от имени государства взывать к небу о прощении того великого преступления, в котором все еще повинно человечество, не желающее соединить все народы в какое-нибудь правовое устройство, а гордое своей независимостью, предпочитающее использовать варварское средство – войну, – так писал Иммануил Кант в своем трактате «К вечному миру». Однако война, как инструмент политики, не утратила своего значения, агрессивная пропаганда все еще является эффективным орудием в политической риторике, а дискуссии о Второй мировой войне волнуют не только историков. Определенные политическим напряжением, они переносятся в публичную сферу. Исторические даты и события применяются как символы, стремясь к консолидации национальных групп, к созданию артефактов исторической памяти или объединяющих мифов, закрепляя новую или подтверждая прежнюю геополитическую ориентацию. Национальные исторические ориентиры и выдвигаемые символы (памятники, даты, памятные дни) вызывают напряженные эмоциональные дискуссии среди наций Центрально-Восточной Европы. По ту сторону Одера живущие нации сумели болезненные вопросы исторической памяти свести до уровня умеренных дискуссий, однако в восточноевропейском пространстве мы видим противоположный процесс – когда перед историей, как и философией, в средние века бывшей служанкой теологии, возникает опасность стать служанкой идеологии.

В последние десятилетия участвуем в процессе «производства истории», в котором через политические проекты (фонды, институты, интеллектуальные корпорации), применяя разработанный инструментарий («память», «прошлое», «Победа», «историческая политика»), формируется «политика памяти». Морис Хальбвак утверждал, что коллективную память формируют не столько события прошлого, сколько настоящее, так как коллектив, исходя из позиций настоящего, решает, что подлежит забвению, а что воспоминанию. Поэтому коллективная память не является групповым клеймом событий прошлого. Когда посредством коллективной памяти представляется мистифицированное национальное прошлое или внедряется неоспоримая истина, так формируемая «коллективная память» прекословит самой уникальности и противоречию исторических событий и фактов.

Память о Второй мировой войне не упускает из своих рук ни Запад, ни Восток. Книги о Второй мировой войне попадают в списки бестселлеров. До сих пор продолжают дискуссии по вопросам отношений к евреям и поведению местных жителей в Прибалтийский странах и на Украине, о коллаборанстве, *преодолении чувства вины*, изгнанных с восточных территорий немцах, Катынском расстреле. Наверняка невозможно подсчитать, сколько книг издано о Холокосте, однако книги на эту тему и далее печатаются. Как метко заметил раввин Арнольд Яков Вольф из Ейльского университета, «кажется, Холокост ничему не учит; им лишь торгуют». Активно развивающаяся спекуляция историей и памятью Второй мировой войны заставляет думать, что иногда целью ставится не находка критериев, дающих объек-

тивные оценки, а осуществление политического заказа или обеление неприятных событий прошлого. Учреждаются различные центры памяти, институты культуры памяти, музеи памяти Холокоста и Варшавского восстания, *Gedenkstätte*. Культ памяти вызывает напряженную полемику. Следует ли возле Потсдамской площади в Берлине строить памятный музей, в котором рассказывалось бы о трагедии 13 миллионов немцев, изгнанных по окончании войны со своих земель? По словам критиков, такой музей словно предоставляет немцам индульгенцию за преступления нацизма, однако послевоенная трагедия рядовых немцев на Востоке также была результатом войны. Историк не следует спрашивать, что подлежит воспоминанию, а что забвению. Все факты, несмотря на их качественное содержание, для исторической памяти являются одинаково важными.

После провозглашения независимости в Литве начались дискуссии историков о восстании июня 1941 года, о коллаборации с нацистами и коммунистами, о деятельности тайных служб и т. д. В Литве сравниваются обе оккупации (советская и нацистская), ставя вопрос, следовало ли сопротивляться оккупанту с оружием в руках (партизанская война продолжалась до 1953 года), как оценивать коллаборантов и деятельность Коммунистической партии. Оценка интересующих общественность событий войны и послевоенного периода является не столь исторической, сколько морально-ценностной. Установление количества, сколько евреев было среди коммунистов, сколь велика была нацистам подчиненная литовская вспомогательная полиция, сколько партизанов после войны участвовало в «борьбе в лесу», не изменит укоренившихся в общественности оценок. Как мы оцениваем свое прошлое и как хотим, чтобы оно оценивалось другими? Можно ли сопоставлять обе оккупации и насколько правильно с моральной точки зрения таково сопоставление? Противоречивый автор Норман Финкельштейн писал, что всякое распределение на «ихние» и «нашие» страдания является моральным извращением. Однако историк может ставить вопрос о природе и результатах оккупаций, вовсе не возлагая на себя роль судьи или проповедника и не оценивая, которая оккупация была лучше. «Нельзя сравнивать двух бедняков, чтобы назвать одного счастливее другого», – говорил Платон. Жертвами Второй мировой войны оказались все – русские, литовцы, поляки, евреи, украинцы, немцы.

Опыт литовских отношений с Советским Союзом менее болезнен, чем с нацистской Германией, однако память о коллективизации, партизанской войне, массовых ссылках осталась не только индивидуальной. Несмотря на то, что у нескольких поколений историческое сознание было как бы ампутировано, детали и события тех времен остались в памяти.

Взглянув на то, как в Прибалтийских странах и в России оценивается Вторая мировая война и ее результаты, можно найти немало точек соприкосновения. Обладают «истории», дающие разные оценки, которые обусловлены различным опытом и различной «исторической политикой». Издаются книги, которые, как и во времена Советского Союза, направлены на подтверждение того, что прибалтийские народы вместе с русскими участвовали в борьбе против фашизма. Воины Прибалтийских стран не только защитили будущее, но и спасли честь и достоинство своих народов; именно они характеризуются как герои, а не те, которых пытаются прославлять латвийские, литовские и эстонские «националисты».

После Второй мировой войны столь многообразные точки зрения присутствовали в отношениях между немцами и французами, однако разногласия и националистические чувства были одолены, перейдя на общеевропейский уровень. Дискуссии о поведении советских воинов на территории Восточной Пруссии в 1944 году, о массовом насилии и официально

санкционированных призывах убивать гражданское население, о «геноциде» в «Малой Литве» вызывают немало споров.

Интеллектуалы Германии не раз писали о «даре поражения». Духовное возрождение началось с ощущения чувства индивидуальной и коллективной вины, с покаяния и очищения. Немцы, как в 1946 г. писал Карл Ясперс в книге «О вине», были политически ответственны за преступления режима, за фюрера, которому поручили руководить нацией и авантюры которого покорно выполняли. Однако важнее политической была вина моральная, когда человек «не может признаться никакой инстанции, кроме своей совести, вина метафизическая, душевная и сердечная, как возможность наедине осмыслить себя». Когда общественность начинает понимать свою ответственность, появляются первые признаки политической свободы.

Что может сделать объективный историк, рассматривая сложную проблематику Второй мировой войны? Полагаю, что он, используя свой профессиональные навыки и опираясь на документированные факты, должен осуществлять документированные и честные исследования, а не выполнять политические заказы, создавая новые, на обслуживание властей ориентированные мифы.

Он обязан не выделять и акцентировать отдельные события и факты (Райнхейм 1941 г., уничтожение евреев в Прибалтийских странах, Неммерсдорф 1944 г., воззвания и пропаганда Ильи Эренбурга, латвийский и эстонские части Ваффен-СС), но стремиться к осмыслению полного контекста Второй мировой войны.

Считаю, что дневники современников и тексты, написанные в то время, а не позднее созданные интерпретации и цензурированные или автоцензурированные воспоминания, помогут адекватнее понять контекст военного времени. В своем окладе я, прежде всего, хотел бы сослаться на отрывки из следующих дневников: 1. старшины П. Плевакаса, служившего в полицейском охранительном батальоне вермахта (*Schutzmannschaft-Wacht-Batallionen*), который надзирал за русскими военнопленными во время нападения на Москву в 1941 году; 2. генерального секретаря Националистической партии Литвы З. Блинаса; 3. в Каунасском гетто Холокост пережившего А. Торри; 4. военного капеллана З. Игнониса; 5. польского писателя К. Саковича; а также 6. Василия Гроссмана, военного корреспондента газеты «Красная Звезда».

Старшина П. Плевакас погиб в начале января 1942 г. в районе Дорогобуженова, вблизи Смоленска. З. Блинас в 1946 г. был осужден смертной казнью военным трибуналом Архангельского военного округа. А. Торри, выживший гетто, в 1945 г. узнал, что состоит в советских списках отправляемых в ссылку, и сбежал в Палестину. Василию Гроссману, который ушел из жизни в 1964 г., не привелось дожидаться не только публикации своего дневника, но и в 1960 г. подготовленной книги «Жизнь и судьба».

Общественность России, которую долгое время формировала (официальная) идеология, не легко признает любые темные пятна в истории Второй мировой войны. Война ассоциируется с освобождением и Победой, во имя которой русский народ совершил огромные человеческие и материальные жертвоприношения. С другой стороны, для Прибалтийских народов – литовцев, латышей и эстонцев – такова версия окончания Второй мировой войны (которую Кремль пытается навязать как универсальную) является чрезмерно упрощенной.

Амнистия – слово греческого происхождения, означающее забвение и прощение, тем самым прерывая линию возмездия и ненависти и поддерживая мир. Однако в XXI веке особенно ощутима эксплуатация культуры памяти. Следует найти в себе силы простить, не упрекая Россию во всех несчастиях Литвы, как делают некоторые политизирующие историки,

но пытаюсь отгородить анти-балтийскую пропаганду, контролируемую Российской власти, от русских, возвышающих символ Победы как высшую ценность, т. е. следует попробовать понять наследие войны глазами Василия Гроссмана.

Безмерная пропаганда культуры памяти и истории, создание военных символов, политизированная война с памятниками (перемещение памятника «Бронзового солдата» в Таллине), книги популярности разыскивающих историков (Д. С. Голдхаген, Т. Гросс) сегодня извлекают из забвения такие символы и события, которые после такого времени следовало бы погрузить в прошлое. Нельзя жить только историей войны, виктимизацией и эксплуатацией ужасающих образов. Профессор одного университета прикладного искусства Рудольф Бургер обоснованно спрашивает: «какому драчуну, в жизни не прочитавшему не одной книги, пришло бы в голову приодеться в костюм юнного нациста, если бы ему не барабанили постоянно о старых нацистах? Черта, отделяющая предупреждение от агитации, крайне тонка, и давным давно перешагнута. Когда миновало пятьдесят лет, скорбь, как настоящее чувство, не возможна, а симуляция скорби является использованием ушедших». Не настало ли время погрузить в забвение, а не эксплуатировать устаревшие символы войны, о реальности которой люди знают все меньше? Эксплуатация мартирологии и ужасающих образов наводит на мысль, что те, кто помнит историю, могут быть обречены на ее повторение.